

SZÚCS JENŐ

A gabona árforradalma a 13. században

1

A középkori áruforgalom kibontakozásában az első ugrópontot csalhatatlanul jelzi az értékválolás megjelenése a vásárokon. Mint Domanovszky Sándor alapvető tanulmányából¹ tudjuk, Magyarországon ez az elv az 1210–30-as években tört utat, a pénztörténet felől nézve a „friesachi dénárak korában”,² mely karintiai eredetű értekekből 240 dénárt számítottak egy magyar márkára. Ez magyarázza, hogy a vásárvám (*tr. utum fori*) kirovásánál kezdetben érvényesített kulcs az áruérték 1/240 része volt, ez a modern számolástechnikában különös, sőt jóformán kifejezhetetlen hányad (0,41666 százalék). Maga a hányad alacsonyága mindenesetre szemléletesen tükrözte az áruforgalom egyelőre még zsenge és törékeny szintjét. De a következő ugrópont nem sokat váratott magára. Már 1255 körül megjelent az egy százalékos értékvám (*pars centesima*) elve, ámbar kezdetben még igen szelektív módon alkalmazták. Az új vámkulcs kiterjesztése az áruk tágabb körére legalábbis Esztergomban a káptalan vámszabályzatának 1284. évi átdolgozásakor következett be. Az 1288. évben végleges formáját elnyerő szabályzat időbeli rétegeinek elkülönítése szintén Domanovszky érdeme,³ ezáltal vált megragadhatóvá a vámügy 13. századi fejlődésének dinamikája. Az egy százalékos értékvám általában normává vált utóbb, a 14–15. század vásárain. A vámkulcs helyenként megfigyelhető további radikális emelkedése már kívül esik mostani vizsgálódási körünkön.

Mennyiben fogható fel a vámkulcs emelése mintegy az áruforgalom szintmérőjének? A vámbirtokosokat természetesen nem e szint mérése hanem a szó szoros értelmében a forgalom „megvámolása”, azaz merő jövedelemnyerési szándék vezérelte; a mohóságot azonban immanens ésszerűségi szempontok korlátozták. Irreálisan magas vámok a forgalom megcsappanásához, végeredményben tehát a jövedelem csökkenéséhez vezettek. Van ugyan példa kirívó, mondhatni voluntarisztikusan magas vámkiszabásokra, ezeket azonban maga az idő korrigálta. Két ilyen példával közelebbről éppen az alábbi elemzések fókuszában álló esztergomi vásárvám birtokosa, a káptalan szolgált, mely testület a 13. század közepe után különös mozgékonyssággal reagált a megélénkülő forgalom megcsapolási lehetőségeire. A távolsági forgalom két favorit árucikke, az ökörbőr és a viasz vámtételének az 1280-as évtizedben kikényszerített rendkívüli arányú

¹ Domanovszky Sándor: A harmincadvám eredete. Értekezések a tört. tud. köréből (24/4). Bp., 1916. Újabb kiadása: Gazdaság és társadalom a középkorban, Szerk. Glatz Ferenc Bp., 1979. 51–99. (A továbbiakban: Harmincadvám, Az utóbbi lapszámaira hivatkozom.)

² Hóman Bálint: Magyar pénztörténet. 1000–1325. Bp., 1916. (A továbbiakban: Pénztörténet.)

³ Harmincadvám, 70–76.

(a viasz esetében pontosan tízszeres) emelésével azonban a káptalan szemmel láthatóan túlfeszítette a hűrt, mert e két árucikk vámja a 14. századi tarifákban az esztergomi összeg negyedére, sőt ötödére szállt alá.⁴ De éppen ez a két eset az a bizonyos kivétel, mely erősíti a szabályt. Az esetek többségében ugyanis az Esztergomban, a 13. század dereka után tetten érhető vámemelések olyan trendvonalakat rajzolnak ki, melyeknek töretlen folytatása ott van a 14. századi vámszabályzatokban. Más szóval, e többségi esetek mégiscsak mellett szólnak, hogy általában olyan árufajtákra lehetett a megemelt vámkulcsot alkalmazni, melyeknek megélenkülő forgalma ezen a magasabb szinten stabil kínálata és kereslete volt. Következésképpen a vámemelés mindama esetekben, ahol az emelést a további fejlődés szentesítette, a forgalom megélenkülését jelző szeizmográfnek mutatkozik. Minthogy pedig az emelések más-más időpontban érintettek bizonyos árucsoportokat, a vámszegek elemzése – lehetőleg egybevetve azokat a korabeli árak alakulásával – sok mindent mond az áruforgalom fejlődésének ritmusára nézve is.

Domanovszky Sándor e szférába, egyáltalán a gazdaságtörténeti háttér vizsgálatába már nem bocsátkozott bele – ami nem róható fel neki, mert célkitűzése eleve elsődlegesen forráskritikai természetű volt. Akinek e téren a legtöbbet köszönhetünk, az Kováts Ferenc volt.⁵ Ha az ő mintaszerű feldolgozásából inkább állóképet nyerünk a 15. század közepének vámuügyéről és kereskedelmi struktúrájáról, ez meg neki nem róható fel, minthogy az ő célkitűzése az 1457/58. évi pozsonyi harmincadnapló statisztikai feldolgozása volt.

Az önként kínálkozó vizsgálati lehetőségekből ezúttal csak egyetlen csomópontot emelek ki, időben is korlátozva a vizsgáldást – némi kitekintéssel hátra és előre – a 13. századi fejleményekre. Egyik kiindulópontom a budai vásárvám 1255. évi szabályzata lesz, melyet érdemi változtatások nélkül kapott meg Gölnicbánya az 1278. évben,⁶ e körülményből már Domanovszky levonta a kézenfekvő következtetést, hogy a budai vámtételekben „a 13. századi *tributum fori* normáltarifáját sejtethjük”.⁷ A másik kiindulópont az 1288. évben végleges redakcióba foglalt esztergomi vámszabályzat,⁸ mely viszont éppen ama említett körülményeknél fogva érdemel különös figyelmet, hogy legkorábbi rétege még 1235 előtt keletkezett, majd még kétszeri átdolgozása (1255, 1284) révén beszédesen vall magáról a történeti mozgásról.

Ami a két szabályzat viszonyát illeti, két ponton helyesbítésre szorulnak Domanovszky következtetései. Nem áll, hogy a vám Esztergomban az eredetinek, egyáltalán az 1255. évi budai szabályzatban tükröződő országos normáltarifának általában „kétszerese” lett volna, azaz hogy a vámkulcs valami olyan általános – mint írja – „megkettőzése”

⁴ Az 1288. évi esztergomi szabályzatban 100 ökörbőr után a vám egy *uncia* (6 pondus) volt, a soproni szabályzatban (1394) már csak 12 bécsi dénár (1,5 pondus). A viasz mázsája után Budán 4 dénár (0,4 pondus), Esztergomban 20 friesachi dénár (4 pondus) volt a vám. A 14. század normája: Váradon 1 garas, Sopronban 6 dénár (egymással megegyezően 0,75 pondus). A vámszabályzatokra l. 6, 8, 17 jz.

⁵ Kováts Ferenc: Nyugat-Magyarország áruforgalma a 15. században. Bp., 1902. (A továbbiakban: Áruforgalom.)

⁶ Mon. Bp., I. 56–57.; ÁUO IX. 204–205.

⁷ Domanovszky: Harmincadvám, 82.

⁸ MES II. 238–240.

következett volna be, mely minden irányban érvényesült.⁹ Éppen az áruforgalom olyan alapcikkeinél, mint a bor, az élőállat (kivált az ökör) vagy a mázsaszekérben szállított sózott hal, a vámösszegek a két szabályzatban azonosak.¹⁰ A kereskedelem e hagyományos áruhoz, melyek már a 12. század vége óta kiviteli cikkek voltak, a káptalan nem mert hozzányúlni, kényszerűen megtartotta tehát a tradicionális vámkulcsot (1/240). Az áruk egy másik csoportjánál, melyeket még mindig a hazai gazdaság kínált, s forgalmuk szintén élénk volt, mint a bőrök, a viasz vagy bányatermékek, a káptalan azzal a rafinált fogással élt, hogy a tarifát a korábbi szekérrakományok helyett mázsa vagy darabszám (például 100 ökörbőr) után állapította meg. Ezáltal nyilvánvalóan megemelkedett ugyan a vám, de hogy mennyivel, azt többnyire bajos megállapítani.¹¹ A másik helyesbítés, hogy ahol viszont kétségtelenül és elvszerűen bekövetkezett a vámkulcs megemelése, ott nem úgy nagyjából megkettőződött, hanem – ez a továbbiak szempontjából nem mellékes – hajszálpontosan két és félszeresére emelkedett. A márkaszámítás ugyanis a tizenkettes számolási rendszerre épült fel, melyben maradék nélkül nem lehetett kifejezni a *pars centesimát*, vagy ahogy ma mondjuk, az egy százaléket; a „századrész” tehát e számolástechnikában szabályszerűen 1/96 volt.¹²

Nem mellékes, hogy ez az igen tetemes vámemelés milyen ütemben érte el az egyes áruajtákat. Az esztergomi tarifa 1255. évi átdolgozása a barchenten kívül még elsősorban a luxuskelmékre, tehát a bíborszövetre, a „színes posztók” (*panni colorati*) néven számon tartott flandriai finom szövetekre és az akkoriban még főként itáliai importnak számító gyolcsra, valamint általában a velencei kereskedők áruira nézve mondta ki a *centesima pars* elvét.¹³ Az úri pompa oly mértékben igényelte ezt az árucsoportot, áramlása oly

⁹ *Domanovszky*, Harmincadvám, 82–83. E ponton szokatlan módon még a tételt alátámasztani hivatott példák is pontatlanok. A 173. jegyzetben (i. m. 98.) ez olvasható: „Pl. Pesten 3 ökör után a vám 2 dénár”; valójában *Budán*, s egy ökör után járt 2 dénár. Továbbá: „Pesten egy mázsa réz után 2 dénár”; *Budán* azonban a réz mint vámtétel még nem is szerepel. Egyáltalán az a mesterkéltségteljes feltételezés, hogy Esztergomban „a káptalan birtokába jutott vámmal egyenlő értékű második vámor” létesítettek volna (i. m. 82.), a dolog természetében rejlő képtelenségen túl ellentmond *Domanovszky* ama – plauzibilis – végkövetkeztetésének, hogy a harmincad eredetileg valószínűleg királyi (királynéi) részesedési arány volt az eladományozott vámjövödelmekből.

¹⁰ A szerémségi borra mindkét szabályzat hordónként 2 pondust vet ki (*Budán* eleve ezzel számoltak); az esztergomi tarifa még alacsonyabb is, mert a dunántúli („de Symigio, de Zala, de Sukurou”) bor hordójának vámjá csak 1 pondus. Az ökör vámjá egymással megegyező módon 2 királyi dénár, ill. 1 friesachi; a sózott hal vámjá *Budán* 1/2 fertó, Esztergomban 1 uncia (mindkettő 6 pondus).

¹¹ A viasz vámjának tízszeresre emelése kirívó kivétel. Egyébként ezáltal a káptalan áttért a „szakoszóbb” vámolásra, a némileg bizonytalan *currus* helyett szállítási egység, „rakomány” (*ladung*) alapul vételére.

¹² Az esztergomi tarifában pl. a barchent vámjá: „de pannis fustanicis marcam valentibus datur dimidium pondus”, azaz 48 pondus érték után 0,5 pondus: 1/96. E számításmódra alább a példák sora. A régi rendszer a posztóknál (ugyanígy a vadbőrnél, viasznál, nyersezüstnél): „de panno valente quinque marcas unum pondus”, azaz 240 pondus után 1 pondus: 1/240. Csak a természetben szedett vámoknál érvényesült a kerek *pars centesima*, pl.: „de centum salibus unum salem”.

¹³ A győri vámszabályzat 1255. évi átdolgozásában (ÁUO VIII. 523.) már a borsot, a szatócsárúk közül példaként említett kesztyűket („de chirotecis”) és általában a „kisebb” árukat („et sic de aliis minutis mercimoniis”) a „századrész” elve alá rendelték. E mozzanat jelentőségére *Domanovszky*: Harmincadvám, 69–70. Ha az esztergomi szabályzatban a szatócsárúk nincsenek kiemelve, annak az a valószínű magyarázata, hogy e tágkörű árucsoport akkoriban ahhoz hasonlóan

először átlatlan volt, hogy a forgalmat már nem károsítja a vám radikális emelése.¹⁴ A fordulat Esztergomban az 1284. évben következett be. Ekkor iktatta be a káptalan a szabályzatba azt az elvet, hogy általában a „kisebb áruk” után is az érték századrésze fizetendő (*de minutis . . . centesima pars datur*). A szöveg példaként egy helyütt a sajtot és gyümölcsöt, másutt a lent, kendert, valamint „fazekakat, tálakat, serlegeket és hasonlókat” nevezi meg, azaz a vásárforgalom közönséges napi felhozatali cikkeit. A szabályzat szerkezete valószínűvé teszi, hogy a szőtt tömegárut, a szürkeposztót és a német vásznat is ekkoriban érte el a vámemelés. E sorba illeszkedik mindjárt második helyen a vásárra szekérszámba szállított búza, rozs, árpa és zab is, sőt a szabályzat éppen e ponton emeli ki, hogy olyan árukról van szó, „melyeket naponta szokás a vásárra hozni” (*qui cottidie deferri consueuerunt ad forum*). Hogy a káptalan a maga újabb vámemelési akciójával ezúttal már kifejezetten a napi forgalmat és a „tömegárukat” célozta meg, azt világosan mutatja, hogy egyidejűleg ragadta meg az alkalmat a sátrázó vándorkereskedők – ócskaruha- és kalapárosok, szarócsok és tímárok – vásári helypénzeinek megállapítására.

A fordulat már önmagában is sokat mond a belső árucserre megélénkülésére nézve, ezúttal azonban egyedül a gabona kérdését emelem ki. Senkinek nem tűnt fel a szakirodalomban (vagy nem tette szóvá), hogy a gabona esetében nem is két és félszeres, hanem kereken ötszörös vámemelés következett be. A budai normáltarifája szerint egy gabonával megrakott szekér után (*de curru honerato cum frugibus*) mindössze 2 dénárt, tehát 0,2 pondus vámot kellett fizetni, Esztergomban viszont 1284 után szekerenként átalányban (*de quolibet curru fumentis, siliginis, ordeis, auene et brasii*) már 1 pondust.

E feltűnő mértékű ugrás még akkor is figyelmet érdemelne és magyarázatra szorulna, ha nem tudnánk, hogy az egész 1284. évi fordulatot tulajdonképpen a gabona körüli konfliktus váltotta ki. A háttérben egy alighanem már néhány éve tartó huzavona húzódik meg a káptalan és német kereskedők közt, melyet Ladomér érsek döntött el (1284. febr. 20), miután a kereskedők az Esztergomban felvásárolt gabona és kerti vetemények után megtagadták a vámfizetést.¹⁵ Az oklevél világosan megmondja, hogy az exportőrök Németország „felső részeiről” (*de superioribus partibus Alemannie*), azaz délnémet vidékekről, *et specialiter* Bécsből származtak. Az érsek ítéletét követte a szabályzat egész második felének átdolgozása. Minden szeképszissel szemben tehát, mely a gabona középkori piaci forgalmát illetően a szakirodalomban időnként felmerül, a gabona 1280 táján Esztergomban olyan áruként mutatkozik, mely kétségtelenül besorolódott a többi nagyobb múltú agrár exportcikk közé. Csakhogy a gabonára kivetett megemelt vámot nem érte el az a sors, mint a fentebb példaként – de kirívó kivételként – említett

„vennei” árunak számított, ahogy a kései középkorban „nürnberginek” (vagy „milanóinak”). Kováts, *Áruforgalom*, 135. Az a tény, hogy az esztergomi szabályzat tagolásában a szőtt tömegáru („panni grisei” és „teutonica tela”) messze elszakad a többi textiliától, s közvetlenül csatlakozik a kétségkívül 1284. évi átdolgozás rétegéhez, mely a *centesima pars* elvét mindjárt a következő tételben mondja ki (MES II. 239.) megengedhetővé, sőt valószínűvé teszi, hogy ezek vámkulcsának emelése is az 1284-i átdolgozáshoz kapcsolható.

¹⁴ Ugyanezen okból lehetett egyidejűleg (1255. okt. 14.) eltörölni a helyi kereskedők vámmenteségét a Fehérvárról, Budáról vagy Pestről hozott posztók után. MES I. 425.

¹⁵ MES II. 175. Vö. *Domanovszky*: *Harmincadvám*, 75.

viaszt. Noha a 14. század első évtizedeinek vámmegtagadási mozgalmait ezt a tarifapontot sem kímélték,¹⁶ maga a szabályzat a megemelt tarifával együtt ismételtelen megerősítést nyert (1290, 1357, 1365), a gabona vámja pedig a 14. századi tarifákban nem hogy nem mérséklődött, hanem még tovább emelkedett: Zágráb vásárain például (1346) 2 pondus, de még Sopron városának a *Kreuzhof*nál szedett vásárvámján (1394) is 1 1/2 pondus magasságába.¹⁷

Akár a gabona árának ugrásszerű megemelkedése húzódik meg a háttérben, akár bármi más, a téma megérdemli, hogy lehető körületekintéssel körüljárjuk. Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy a jelenség mindenképpen a kor gazdaságtörténetének kulcskérdésébe ágyazódik, ami nem egyéb, mint a paraszti gabonafelhozatal és a városi gabonakereslet növekedésének egymással összefüggő kérdésköre: a 13. századi agrár-átalakulás piaci vetülete.

2

Ahhoz, hogy egyáltalán lépni tudjunk, alapkérdéseket kell tisztázni. Mekkora tömeg (például „szekér gabona”) mennyivel, s milyen értékalapon vethető egybe? Minthogy Hóman Bálint pénztörténeti alapvetése ellenére sem létezik egyelőre középkori ártörténet, s mértéktörténet is alig, az ilyen részleteket ma még esetenként kell megkísérelni felderíteni.

Maga a budai (1255) és az esztergomi (1288) vámtételek közös alapra hozása nem jelent különösebb problémát. Az a látszólagos ellentét, hogy IV. Béla tatárjárás után kibocsátott kis dénárjai elvben 11 penzás (1 M = 440 dénár) pénzlábon nyugodtak,¹⁸ a budai szabályzat viszont 12 penzás (480 dénár) árfolyamot mutat, két körülményben leli magyarázatát. Az egyik a királyi pénz évenként bekövetkező periodikus devalválódása — az évi pénzüjtás krónikus betegségstünete —,¹⁹ amit különben egy helyütt maga a vámszabályzat ismer be (*cum autem denarii incipient descendere . . .*). Ahhoz képest, hogy a devalválódás arányát a szabályzat maga 25 százalékosként kalkulálja be,²⁰ a leértékelés nem is volt számottevő. A másik ok, ami a 480 dénáros árfolyamot célszerűvé tette, az volt, hogy a vámtételek ezáltal voltak összhangba hozhatók a korábbi tarifák — köztük éppen a még 1235 előtt keletkezett esztergomi — friesachi dénárokból megadott összegeivel, melyek hagyományos magyarországi árfolyama 6 penzás (240 dénár) volt. Ily módon 2 királyi dénár volt számítható 1 *frisaticusra*. Hiába szorult vissza ugyanis a tatárjárás utáni időben a salzburgi érsek karintiai pénze, értékmérőként váltig számoltak

¹⁶ 1324: „Item quod de quolibet curru frumenti, siliginis, ordei et brasii, que undecunq̄ deferuntur, eorum vectores Strigonienses unum pondus, quo tenentur, dari recusarent.” MES III. 49.

¹⁷ Zágráb 1346: 8 báni dénár. Mon.Zagr. I. 182. — Sopron 1394: 12 bécsi dénár. *Fejérpataky*: Szkv. 145. és Házi II/1, 8. — Az átszámítás módszerére alább.

¹⁸ Hóman: Pénztörténet, 326.

¹⁹ Uo. 415–419.

²⁰ Az alább vizsgálandó „mensura garlarum” esetében az új pénz idején 4 *mensura* után kellett 1 dénárt fizetni, utóbb 3 után. A devalválódás rendszerint már Szt. György napja után megkezdődött. Hóman: Pénztörténet, 417.

vele.²¹ Ez tette lehetővé, hogy az esztergomi káptalan még az 1280-as évtizedben is friesachi dénárookban rögzítse a vámtételeket; az igazi mozgató ok persze az volt, hogy a káptalan valamennyi radikális újítását a „régí jegyzékek” tekintélyével (következésképpen pénznemével) fedezte.

A labilis értékű királyi pénz árfolyama különben a továbbiakban az árak egybevetésénél nem okoz gondot, mert e dénárokkal a 13. században, éppen ingatag értékük miatt, „mérlegelve” (*in denariis stateralibus*) fizettek, az árakat pedig általában „súlyban”, a márka részegységeiben fejezték ki. Az oklevelekből előásható adatok is többnyire *pondus* értékben adják meg a gabona árát. Maga a vámügy ezen a rendszeren alapult. Mind a budai, mind az esztergomi szabályzat kizárólag csak az egy *pondus*-nál kisebb, néhány dénárnyi értékeket adja meg dénárookban,²² különben pedig a márka egységeiben, melyeket célszerű itt emlékeztetbe idézni:

$$48 \text{ pondus} = (16 \text{ lat}) = 8 \text{ uncia} = 4 \text{ ferto} = 1 M$$

Az árak „súly” egységekben való kifejezése persze korántsem azt jelenti, hogy a 13. század embere még mindig csakis kereskedelmi nyersezüstben, s mintegy állandóan mérleggel (*cum statera*) a kézben bonyolította le az adásvételeket. A jelenséget alapjában véve az magyarázza, hogy hiányzott az az egy bizonyos, dominánsan kiemelkedő és stabil értékű pénz, mely a kisebb vert pénzek árfolyamát kifejezte volna. A helyzet jóformán egy csapásra megváltozott a magyar garas megszületésével az 1330-as évtizedben. A *pondus* érték (a régi magyar márka rendszerében 3,44614 g, a budai márkáéban 4,09229 g színezüst)²³ bizonyos értelemben a garas szerepét előlegezte a 13. században. A gyakorlatban ugyanis többnyire még a „ponderált” királyi pénzből is koronként és vidékenként kialakult árfolyamokra hivatkozva (*sicut curret*), s kerek összegekben számítottak bizonyos számú dénárt egy *pondus*-ra.²⁴ Ezeknek összegéből épült fel az 1250–60-as évektől egyre gyakrabban emlegetett számítási dénármarca vagy fizetőmarca (*marca denariorum* vagy *pagamenti*).²⁵ Amikor a kor embere „ponderált”, tulajdonképpen ezek az árfolyamok lebegtek a szeme előtt. Éppen ezért nem akkor közelítünk a történeti valósághoz, ha az árak egybevetésénél Hóman számításait alapul véve ezüst-

²¹ Pl. 1270 Kazsok (Somogy m.): „maiori ville unum denarium currentem pro frisatico”. RMA 520.

²² Budán, 1, 2, 3 és 4 dénáros, Esztergomban 1/2, 1 és 2 *frisatici* összegek fordulnak elő, de már pl. a barchentnél nem 2 1/2 friesachi dénár, hanem „*dimidium pondus*” az összegmegjelölés. Esztergomban – nem számítva ide az iparos és vásáros illetekeket – 28 árunem közül mindössze 7 vámtétele van dénárookban megadva, az összes többi *pondus*, *uncia*, *ferto* vagy *marca* értékben. Az egyedüli kivétel a viasz: „20 *frisatici* dantur sive 4 *pondera*”.

²³ Ezek a napi életben, a fizetéseknel általában alapul vett 0,800 finomságú (*quinte combustionis*) közönséges vagy kereskedelmi ezüst (*argentum commune, mercimoniale*) értékei. A 0,900 finomságú (*decime combustionis*) „finom ezüst” színsúlya 3,87691, ill. 4,603833 g volt. Hóman: Pénztörténet, 284–287.

²⁴ Pl. 1279: „3 *pondera* in denariis, sicut curret pro tribus *ponderibus*”. Fejér V/2, 591. – 1291: „4 *pondera* in denariis, prout tunc in provincia curret”. Z–W, UB I, 170. – 1294: „fertoneum usualium monetarum tunc temporis ad valorem *mercimonialis argenti* in civitate Strigoniensi currentis”. MES II, 350.

²⁵ Hóman: Pénztörténet,, 286, 316–317.

grammok, a redukáljuk az összegeket, mert e látszólag „pontos” számokkal esetleg éppen elsodródunk attól. A történeti valóság közelében akkor maradunk, ha mi is a *pondus* értéket tekintjük alapegységnek, s az összegeket az egykorú *árfolyamok* rekonstruálásával hozzuk közös alapra.

A továbbiakban a kérdés arra összpontosul, hogy miként alakult a gyakorlatban annak a két értékpénznek az árfolyama, melyekkel mindig számlálva (*pecunia numerata*) fizettek – ellentétben a kényszerbeváltás alá eső, „ponderált” királyi pénzzel (*pecunia ponderata*).²⁶ Minthogy a friesachi dénár már a század közepe előtt kiszorult a forgalomból, tulajdonképpen az 1255 óta kibocsátott (1272 után a friesachiakkal rokon pénzlábra hozott) báni dénárokról és az 1270-es évek óta elterjedő, hovatovább általános fizetőeszközzé vált bécsi („széles”) dénárokról és ezek magyar utánvereteiről („kis” bécsiek) van szó, melyekben a gabona továbbiakban vizsgálendő árait is helyenként megadják a források. Első pillanatra úgy látszik, mintha itt adódna a legkevesebb nehézség, hiszen mindkét pénznemnek megvolt a maga stabil elvi árfolyama, mely oklevelek tömegeiből ismert. A báni dénárokból Szlavóniában mindig 5 penzát (200 dénár), a bécsiekből országszerte 10 penzát (400 dénár) számítottak elvileg egy fizetőmárkára (*marca denariorum*), a kétféle pénz forgalmi értékaránya 1 : 2 volt.²⁷ Kérdés azonban, hogy a gyakorlatban, kivált kisebb összegeknél ez az „elvi” árfolyam érvényesült-e? Eszerint egy *pondus*ra a bániakból 4,1666,²⁸ a bécsiekből 8,333 dénár esett volna, mely törteket a középkor jól ki tudta ugyan fejezni (1/6 vagy 1/3), de kérdés, hogy törtekben gondolkodott-e, miközben az egész számítási rendszer mintegy „alulról”, a *pondus* és a dénár relációja felől épült fel?

A szakirodalomban eddig fel nem merült dilemmába éppen a vámszabályzatok vizsgálata kapcsán ütköztem bele. Feltűnő jelenség például, hogy mind a báni dénáron alapuló zágrábi (1346), mind a bécsi dénárra épülő soproni (1394) vásárvámszabályzat tételei csupa ilyen összegekből állnak: 3, 4, 6, 12, 24 dénár – olyan számokból tehát, melyek nem illenek bele az árfolyamok „penzákkal” kifejezett tízes számrendszerébe, hanem a tizenkettes számolási rendszer alkatelemei. E rendszeren a márka beosztása alapult, melyhez a középkor embere egyébként is inkább vonzódott, minthogy adott számolástechnikai feltételek mellett sokkal szélesebb skálán lehetett vele arányokat kifejezni.²⁹ Kézenfekvő, hogy itt valamiképpen a márka alapegységeihez igazodó számításmódról lehet szó, már csak azért is, mert a vámügy 13. században kialakult egész normarendszere a *pondus*, *uncia*, *ferto* értékein alapult. De hogy a gyakorlati életben ezen túl is a márka beosztásához igazodó árfolyamok léteztek, arra szemléletes példák tömegét ontja Erdély, ahol a pápai tizedjegyzékek (1332–1337) jóvoltából sorra bukkannak elő efféle – akkor már archaikusnak minősülő – összegmegjelölések: kis dénárokból 32, 33,

²⁶ E fogalom párra uo. 317.

²⁷ Uo. 343–346, 369–372.

²⁸ Más kérdés, hogy a Dél-Dunántúlon a nagyobb – a 14. század számítási rendszerében a zágrábi 40 garassal szemben 48 garasos – baranyai márkára 240 báni dénárt, következésképpen egy *pondus*ra 5 bánt számítottak. L. már 1269: Berény (Somogy m.): „pro 3 ponderibus, que prius cum statera persolvebant, 15 denarios banales”. Fejér IV/3, 201.

²⁹ A tízes számrendszer csak a tizedespont használata óta elasztikus, azelőtt felettebb „gyakorlatiatlan” rendszer volt, minthogy 10 maradék nélkül csak két számmal (2,5) osztható, 12 viszont öttel (2, 3, 4, 6, 8) s ezek kombinációival, ennél fogva a variációk sokkal tágabb lehetőségét nyújtja.

34, 36 *pro lottone computando* (azaz finom ezüst márkára számított 512, 528, 544, 576 dénáros árfolyamok), értékesebb „régibáni” dénárokból 10, 11 vagy 12 *pro lottone computando* (160, 176 vagy 192 dénáros árfolyamok).³⁰ A helyi sajátosság csak a lat (1/16 M vagy 3 pondus) alapegységül vétele, míg a 13. században általában a pondusra (*pro pondere*) számított dénárösszegekből épült fel a *computus*. Erdélyben, ahol a garas-számítás még nem honosodott meg, az 1330-as években voltaképpen az a helyzet konzerválódott, amivel a 13. század embere általában szembesült: domináns értékpénz híján különféle márkasúlyokhoz igazított számítási dénármárkával kellett operálnia.

Hogy a bécsi dénár esetében mi volt a gyakorlati számítástechnika, arra éles fényt vetnek az olyan – első pillanatra ködösnek tűnő – körülírások, mint a következő árfolyammeghatározás: „dénárokbán, tudniillik két pondus híján tíz pensa bécsi dénárt számítva egy márkára”.³¹ Miért kellett „felül” két pondust levonni a 400 dénáros elvi árfolyamból? Azért, mert „alul” már eleve kerek összegben 8 (nem 8,333) bécsi dénárt számítottak egy pondusra, ily módon létrejött egy sajátosság, a pondus dénárértéke felől felépülő számítási dénármárka (1 fertó = 96, 1 M = 384 dénár). Az 1394. évi soproni vámszabályzat csakis ezen az alapon kerül teljes értékösszhangba a vámtarifák 13–15. századi sorozatával.

A báni dénár gyakorlati számítástechnikáját voltaképpen már az 1346. évi zágrábi tarifa első tétele elárulja, mely a tranzit szekerekre (*de singulis curribus ballarum... Zagrabie transeuntibus*) kirótt útvámost 12 dénárban rögzíti.³² Ez az összeg nem egyéb, mint amit Károly Róbert a kereskedelmi szekerek után (*de quolibet curru mercimoniali*) szedhető útvámra nézve – negyedére csökkentve a századforduló után helyenként már 1 fertóra feltornázkodó vámost – a nagyszombati út viszonylatában ekként limitált: *1 lotto siue 3 pondera*.³³ A viszonylatból világos, hogy 4 báni dénárt számítottak egy zágrábi pondusra, amiből itt is létrejött az a sajátosság számítási dénármárka (1 fertó = 48, 1 M = 192 dénár), mely egyidejűleg pontosan kifejezte a báni és a bécsi dénár 1 : 2 viszonyát. Ezúttal csak utalok arra a máshol bizonyítandó nagyfokú valószínűségre, hogy az Erdélyben helyenként *12 pro lottone computando* meghatározással (ami ugyanaz, mint ha *4 pro pondere* állna a formulában) felbukkanó, azaz 192 dénáros „régibáni” számítási márka nem egyéb, mint az Erdélyben már 1310 táján kereskedelmi fizetőeszközként szerepet játszó zágrábi báni dénárnak és számításmódjának a Maros völgyén át Erdélyig kisugárzó hatása.³⁴

Miután a célhoz képest tisztázódott az értékek egybevetésének módszere, tisztázandó, hogy mit mivel vetünk egybe. Milyen tömeget képviselt – legalább nagyságrendben – egy „szekér gabona”?

³⁰ A kérdéssel legutóbb Györffy György foglalkozott: Zur Frage der demographischen Wertung der päpstlichen Zehntlisten. *Studia Historica* 135 (1980), 11–15.

³¹ 1299: „in denariis, scilicet decem pensas denariorum Viennensium minus duobus ponderis pro marca computando”. Zichy I. 95.

³² Mon. Zagr. I. 181.

³³ Regensburger Urkundenbuch, II, München 1911, 330.; Anjoukori Dipl. Eml. I. 343.

³⁴ Történelmi Tár 1911, 411, 412.; MV I/1, 121, 124, 125. Ugyanez a pénz Hunyad megyében „marcam cum quinque pensis computando”, azaz 200 dénáros „elvi” árfolyamon is előbukkan. Tört. Tár 1911, 413. Más magyarázati kísérlettel Hóman: Pénztörténet, 351. és Györffy i. m. (30. jz.), 11.

Még ezt megelőzően mérlegelendő azonban, hogy érdemes-e egyáltalán erőfeszítést tenni. Az a tény ugyanis, hogy egy szekér gabona után 1255 körül Buda kapujában ugyanazt a 2 dénárnyi összeget szedték vámként, mint például egy szekér széna (*currus feni*) után, méltán felkelti a gyanút, hogy egyáltalán értékvámról van-e itt szó, vagy pedig egyszerű „súlyvámról”. Elég egy futó pillantás a másfél évszázaddal később pontosan ismert árviszonyokra, hogy a dolog képtelensége nyilvánvalóvá váljék. Egy szekér-*rakomány (fuder)* széna ára 1410 táján Pozsonyban nemhogy egy szekérszállítással nem volt egybevethető, hanem alig volt több, mint egyetlen mérő (54,30 liter, súlyban nem egészen 42 kg) búzáé; 1430 táján Bártfán 3,75–4,5 köböl zab árának felelt meg.^{3 5} Merő logikai alapon háromféle megoldás adódik: a gabona ára 1250 körül valóban oly alacsony volt, mint a szénáé (ami mindjárt el is vethető); nem értékvámokkal van dolgunk (mely esetben nincs értelme további erőfeszítéseknek); vagy van mégis valami harmadik megoldás.

Minthogy a továbbiakból majd kiderül, hogy igenis van harmadik megoldás, néhány szót nem árt szólni az értékvámolás mibenlétéről. A vásárokon már a 13. században alapjában véve ugyanazt a kétféle vámolási eljárás érvényesült, mint 1450 körül. Az egyik az áru egyedi és szabatosan vett értékbecslése volt, melyet a kereskedő szállásán,^{3 6} vagy az eladás helyén^{3 7} ejtettek meg, s – a vámolás fejlődési fázisaitól függően – az áruérték 1/240 (mint Budán), 1/96 (Esztergomban vagy Zágrábban), vagy egy közbülső fokozaton, 1/160 részére (Váradon)^{3 8} terjedt ki. A másik eljárás az ún. tarifálás volt, mely szerint megannyi árufajtára szekérrakomány vagy az áru valamely kisebb szállítási egysége (darab, vég, mázsa, hordó vagy kötegelt „rakomány”, *ladung*) után fix átalányösszegben állapították meg a vámot. Voltaképpen a forrásokhoz hívebb lenne „tarifálás” helyett *taksálásról* szólni, hiszen maga a fogalom pár világosan előjön már az 1288. évi esztergomi szabályzat bevezetésében (*estimaciones et taxaciones*). Kováts Ferenc az adatok sorával igazolta, hogy a pozsonyi vámon (1457/58) a tarifált (taksált) áruk alapul vett átalánybecsértéke, más szóval vámértéke nagyjában-egészében megfelelt azok egykorú piaci árának, legfeljebb az összeg kikerekítése és célszerű sematizálása szolgálta a vámolás egyszerűsítését, az eljárás felett pedig „az áru értékének hosszabb időn belüli állandósága

^{3 5} Pozsony 1411: „syben fuder hew hat gemacht 2 libr. newer 30 den”. (*Fejérpataky*: Szkv. 61.) 1413-ban, mint a Péter tímárral való elszámolásból kiderül, 24 „metzen waitz” összege 1350 bécsi dénár volt. (Uo. 68.) Ez években 1 aFt = 160 bécsi dénár. – Bártfa 1433 (az előrehaladó *quarting*-infláció idején, amikor 1 aFt egyenértéke már 800 dénár, vö. Szkv. 328): „Item vm eyn fuder foeni fl. 3” (uo. 322.) – ti. kamaraforint, miközben egy köböl zab 1433 augusztus–szeptember folyamán 66, 70, 80, 82 dénár közt ingadozott (uo. 323, 325, 329, 333.) – Közös alapra hozva, egy szekér széna Pozsonyban 0,45 aFt, Bártfán 0,375 aFt volt, míg egy mérő (*metzen*) búza Pozsonyban 0,35 aFt, egy köböl zab Bártfán 0,0825 és 0,1 aFt közt mozgott.

^{3 6} Buda 1255: „tributarii ad hospitium mercatoris accedant et estimant pannum . . .” (vö. 12. jz.) Mon. Bp. I. 56.

^{3 7} Zágráb 1346: „Item de pannis vel rebus quibuscumque . . . oommunis estimacio precedit in loco vendicionis competens . . .” Mon. Zagr. I. 181.

^{3 8} A még a 14. században keletkezett, 1476 előtt használt váradi vámszabályzat szerint a kantárok, ijak és íjhúrok, tegezek, kalapok, nyergek, övek stb. vámolásánál kimondott elv: „de singulis rebus venditis eJ rationem decem florenorum solvet unum grossum”. *Kubinyi András* kiadásában: A városi rend kialakulásának gazdasági feltételei . . . Tanulmányok Budapest Múltjából 15 (1963), 211. A „régiregistrum” keletkezési idejére *Kubinyi* 196–197.

döntött”.³⁹ Ehhez csak annyit lehet hozzáfűzni, hogy egy sor áru esetében kétségkívül a forgalmi gyakoriság is szerepet játszott. A maga módján tehát a tarifálás vagy taksálás is az értékválomás egy neme volt a 15. század vámolási gyakorlatában. Más lett volna a helyzet a 13. században? Aligha, hiszen a vámérték már akkoriban is az itt-ott megfogható piaci árat – jóllehet, az ismert esetekben a legmagasabb árszintet – tükrözte, ami igazolható olyan alapcikkeknel, mint a bor,⁴⁰ az ökör,⁴¹ vagy a posztó.⁴² Valószínűtlen, hogy a Budán és Esztergomban egyaránt nagy többséget alkotó taksált áruknál (melyek közé a gabona is tartozik) nem ugyanez az átalány értékkel érvényesült volna.

A megoldás kulcsa a budai szabályzat egyik tételében rejlik, mely szerint új pénz idején *de mensura quatuor garlarum* egy dénár vám szedendő.⁴³ E vámtétellel a kutatás nemigen tudott mit kezdeni, minthogy a szöveg nem árulja el, mit is mértek ezzel a mértékkel.⁴⁴ Márpedig a szóban forgó *mensura garlarum* gabonamérték volt.

A *gerla* vagy *garleta* olasz eredetű mérték, mellyel Itáliában és Nyugat-Európában egyaránt mértek bort és gabonát. Eredeti nagyságrendjére nézve az adatok nem adnak egyértelmű felvilágosítást, mert a mérték hol hordó vagy „kosár” nagyságúnak, hol

³⁹ Kováts: Áruforgalom, 19–21.

⁴⁰ A közönséges – Somogyból, Zalából vagy a Győr megyei Sokoró hegyről – szállított „vina venalia” hordójának vámértéke Esztergomban az egy pondus vám 1/240 kulcsa mellett 5 márka volt. A váradi püspök 1291/94. évből fennmaradt számadástörödéke szerint a nagyobb hordók eladási ára egyöntetűen: „pro quinque marcis minus dimidio fertone”. *Jakubovich Emil* közl.: Magyar Nyelv 22 (1926), 359. – A szerémi borok dupla árára nézve csak későbbi analógiák állnak rendelkezésre. Miközben egy hordó átlagos piaci ára 10–12 aFt volt, Bártfán (1439) a szerémi vörös bor hordója 33 aFt, a fehér boré meg éppenséggel 45 aFt. *Fejérpatak*: Szkv. 611, 612.

⁴¹ Az ökör vámértéke a 2 királyi dénáros (Buda) vagy 1 friesachi dénáros (Esztergom) vám és 1/240 vámkulcs mellett 1 márka volt. Eltekintve az alacsony, *estimatio*-szintű összegektől (I. 134. jegyzet), ha az ökör értékét kifejezetten a piaci árra utalva említik, az összeg korszakunk elején és végén Somogy megyében egyaránt 1/2 márka (1239: „bovem dimidiam marcam valentem”; 1336: „mediam marcam aut pecus trienne” PRT I, 767, II. 383.), az esztergomi káptalan azonban az 1292. évben Hontnémeti falutól már évente 1 márkát hajtott be az ökör értéke fejében („communitas eorumdem dabit annuatim singulas marcas pro emenda scilicet pecude pascuali” MES I. 312.).

⁴² A posztó Budán szokványos egyedi értékbecsléséről (vö. 12. jzi) az esztergomi káptalan valószínűleg már 1255-ben áttért a végenkénti átalány vámolásra („de 40 peciis pannorum coloratorum una marca”), amiből a *centesima pars* alapján 3 márka vámérték következik. V. István velencei udvari szállítója, Syr Wullam elszámolásában (1264) a genti posztó („gancy”, „gancitus”) végje két esetben (20, 29. tétel) 9 márka, többnyire azonban (20, 25, 29, 95, 100. tétel) 4 vagy 4 1/2 márka volt. *Zolnay László* közl.: Budapest Régiségei 21 (1964), 80–82. – Ez azonban a kor luxusszövevei közé tartozott. Már amikor a szépsi prépost és a káptalan osztozott 9 vég vegyesen genti, dorni és poperingeni posztón (1286), e szövegetek „pro medietate valoris, pro 13 marcis et dimidio estimarunt”; a teljes 27 márka becsérték átlaga tehát pontosan 3 márka volt. MES II. 211. – A finomabb szövegetek közt a dorni képviselte a középminőséget, melynek rőfje egy elszámolás (1299) szerint 4 pondus volt („12 ullan Dorneti pro marca”, Zichy I. 95.), a genti posztó rőfje 1 fertó értékének (Syr Wullam elszámolásában 5, 62, 65, 69, 80. tétel) harmada; eszerint egy *pecia* „hosszu” dorni posztó ára valóban 3–4 márka lehetett.

⁴³ Itt következik a királyi pénz devalválódásának már idézett bekalkulálása: „cum autem denarii incipient descendere, pro tribus garlis denarium”. Mon. Bp. I. 57.s,

⁴⁴ Legutóbb *Györffy György* – nyilván Küküllői alább idézendő kitétele alapján – „üst pénznek” értelmezte. Budapest története az Árpád-korban. Budapest története I. Szerk. *Gerevich László* Bp. 1973, 327.

nagyobb rakománynak (pl. *pro qualibet saumata gerlarum*) mutatkozik.⁴⁵ Nem egyértelmű a *garleta* nagyságrendje még akkor sem, amikor – időben a budai vámszabályzathoz legközelebb – Nagy Lajos udvarának két krónikása az 1360-as évtizedben emlegeti (e szöveghelyekre még visszatérek), egyértelművé válik azonban a 14. század végének adataiból. Amikor Kanizsai János érsek az Esztergom-várbeli Szt. István protomartyr káptalant társas prépostság rangjára emelte (1391), a hat kanonok élelmezési ellátására egyebek közt hat falu gabonátizedeiből évente két *garleta* búzát utalt ki.⁴⁶ Egy alig később (1394) a Veszprém megyei Papkesziben felmerülő malombérletnél a kikötött évi bérösszeg két és fél *garleta Wesprimiensis* volt részint búzában, részint rozsban.⁴⁷ Már ezekből a viszonylatokból is nyilvánvaló, hogy nem holmi köből vagy akó nagyságú mértékről van szó, hiszen ilyen mennyiségtől a hat kanonoknak felkopott volna az álla, a malombérleteknél pedig az évi bér a szokványos molnárköböllel (*cum cubulo molendinorum, cum mensura molendinali*) mérve 50, 80, sőt 125 köből szokott lenni.⁴⁸ A mérték rokon nagyságrendű a Pozsony közelében, a Stomfa folyón települt malmoknál szokványos *modius Posoniensis* méretével, melyből az évi bér ugyancsak két vagy három *mensura* volt, s már magukból a szerződésekből is kitűnik, hogy egy ilyen mérték (német nevén az alább tárgyalandó *mut*) nagyobb, mint 23 pozsonyi mérő.⁴⁹ Az egyértelmű felvilágosításhoz egy harmadik adat visz közelebb. Amikor az Abaúj megyében birtokos néhai Kisidai Csirke Péter leánya, Petronella a sárospataki ferences apácakolostorba vonult (1397), otthon maradt fivéreivel úgy egyezett ki, hogy azok az öt leánynegyed címén megillető birtokrészek fejében a kolostornak hat rőf lengyel szürkeposztón és három sonkán kívül *unam mensuram puri et boni tritici vulgo gerla vocatam* kötelesek évente adni az apáca haláláig, mely természetbeni ellátás pénzbeli összértéke 10 kassai számítású forint.⁵⁰ Minthogy az árviszonyok ezúttal már ismertek,⁵¹ egy *gerla* tiszta búzát Abaújban mintegy 5,4 forintba számítottak – közel abban az időben, amikor Budán úgy számoltak, hogy egy *gerla* „jó és szép búzát” általában 6, legfeljebb 7 forintért lehet kapni.⁵²

Ezáltal Esztergom, Veszprém vidékétől és Abaúj megyéből visszajutunk Budára, ahol a *gerla* vagy – a *garleta* elnémetesedett formájában – *gerlatt* (1453) mennyisége a 15. század első évtizedeiben már részint a Budai Jogkönyv jóvoltából, részint mert

⁴⁵ *Du Cange*: Glossarium, IV. 60.

⁴⁶ Fejér X/1, 701.

⁴⁷ ZsO I. 3308.

⁴⁸ Pl. 1369: Veszpr. Reg. 244 (633.); 1393: ZsO I. 2760.; 1399: ZsO I. 5675.

⁴⁹ 1387: „duos modios Posonienses et 11 metretas boni tritici et 12 metretas siliginis”. ZsO I. 249. L. még uo. I. 250.

⁵⁰ 1397: „6 ulnas Polonicalis panni grisei aut nigri coloris, et unam mensuram puri et boni tritici vulgo gerla vocatam, ac 3 pernas seu lardones valentes (et) 10 florenos numeri et compoti Cassensis”. ZsO I. 4992. Az *et* nyilvánvalóan értelemszavará.

⁵¹ Egy rőf lengyel szürkeposztó („polnisch tuch”, „gro gewant”) ára Bártfán (1441) „elen czu 14 den.” (*Fejérpataky*: Szkv. 519.) – Egy sonka („pachen”) ára Pozsonyban (1410) 160 és 270 bécsi dénár közt mozgott, átlag tehát 200 dénárral (1,25 aFt) lehet számolni. (Szkv. 43–50.) E két tétel együttes becserkéke 4,6 aFt körül volt.

⁵² Budai Jogkönyv, 146. art.: „So man gutes, schönes waitzen ein gerla . . . gemainglich kauffen mag per VI centen oder auf das höchst vmb VII zenten den., vnd derselben pfenning altzeit hundert ainen gulden im golt gleich.” Das Ofner Stadtrecht. Hrsg. von K. Mollay. Bp. 1959, 110.

történetesen a középkori budai súlymértékrendszer grammnyi pontossággal ismert, egzaktan meghatározható. Ez a gabonamérésnél használt legnagyobb mérték 10 *wecht* vagy *kübel* összege volt,⁵³ maga a budai nagyköböl pedig 2 budai mázsá (*cent*, *zentner*) és 36 font súlyt tett ki.⁵⁴ Az egyedüli probléma, hogy gabonamérésnél 100 vagy 120 fontot számítottak-e egy mázsára, azaz a budai *zentner* mai súlyban 49,1075 kg vagy 58,929 kg volt-e. Az utóbbi a valószínűbb.⁵⁵ Eszerint egy *gerla* búza mai súlyban 13,536 (de legalább 11,589) métermázsá volt – hatalmas mennyiség, mely már méreteinél fogva is egy tekintélyes szekérrakományt idéz fel. A középkor mértékegységei egytől egyig valóságos edényekből és tárolási alkalmatosságokból vonódtak el; kézenfekvő, hogy a gabona legnagyobb mértékegysége a szekér raksúlyához igazodott, amit a *gerla* (*garleta*) esetében a szó eredeti itáliai „kosár, kas” (*qualum*) jelentése is elősegíthetett. Tény, hogy a kései középkor nyelvemlékeinek egész sorában a *gerla* (*girila*) a *corus* („szekér”) megfelelője.⁵⁶ Ebben a megvilágításban már az Anjou-kor krónikásainak fogalomhasználatát is megfoghatóvá válik. Amikor Kétyi János az 1335. évi visegrádi királytalálkozó megörökítése kapcsán közli, hogy a cseh király lovainak napi abrakja 25 *garleta* zab volt,⁵⁷ a közlés olyan „adatok” sorába illeszkedik, hogy e király kísérete naponta ebédre 2500 kenyeret és 180 hordó bort fogyasztott el... Hasonló a helyzet Tótsolymosi Apród János (Küküllői) leírásával a Nagy Lajos-féle nevezetes itáliai pénzexportról (1343–44). Eszerint Károly Róbert özvegye 24 000 márka ezüstöt és 17 000 márka aranyat vitt volna magával Itáliába, sőt a király utóbb még 4000 márka „válogatott aranyat” küldött utána; az ezt követő fabuláló fordulat a „csaknem fél *garleta* forint”

⁵³ Az idézett cikkely szerint „ein gerla, das pringt X wecht”, mely utóbbi szinonimája a köből. Budai Jogkönyv, 149. art.: „von ainem kübel hertes getraidt . . . das ist von einen wecht”. *Mollay*, 112 E forráshelyeket alapjában véve helytálló gondolatmenettel elemezte már *Salamon Ferenc* (Buda-Pest története. III. Bp. 1878, 183–195.), minthogy azonban kiindulópontja téves (egy budai latot 10,635 g-nak vesz fel 15, 346111 g helyett), számítási eredménye sem helytálló. A budai súlyrendszer legújabb összefoglalása *Kubinyi András*: Budapest története a későbbi középkorban. Budapest története, II. Bp. 1973, 51.

⁵⁴ Budai Jogkönyv, 443. art. (1453): „1 wecht mell hat gebegen [= gewegen; a Bp var. szerint „gegeben”] 2 centen 36 lb.” *Mollay*, 203.

⁵⁵ Borból, viaszból, bőrből, lenfonálból, olajból, általában a *Kramerei* körébe tartozó árukból 120 fontot számítottak egy mázsára („XXX lib. das ist ein viertail eines centen” Budai Jogkönyv 75, 104, 415. art., *Mollay*, 90, 100–101, 193.), de például ólomból 100 fontot (1522: Történelmi Tár 1889, 381.) *Salamon F.* érvelése, hogy az 1453. évi kenyérsütési szabályzatban a zsemleliszt 100 fontosnak mutatkozik, helytálló (i. m. 194.), csakhogy sajtóságon módon a szintén latnyi pontossággal megadott kenyérlisztnél („prat mell”) 120 fontos számítás érvényesült. Az egy *wecht*-ből sütenő 220 kenyér a 20 uncia (0,61384 kg) együttes súlya (135, 0448 kg) a sütési veszteséget beakadulva a 276 fontos *wecht* (135, 5367 kg) súlyának felel meg. Ebből a megközelítésből tehát nem nyerhető világos kép. Az a körülmény, hogy a molnárok őrletési részesedése a gabonából 1/12 rész volt (Budai Jogkönyv, 144 art. „der mulner sol . . . zu maut nemmen dy zwelifte mass von allerlay gatrayt”, *Mollay*, 110.), inkább a gabona 120 fontos mázsálása mellett látszik szólni.

⁵⁶ Pl. Münchener Kódex: „Monda a masicnak: te meneuel tartozol? Ki monda: zaz *girila* buzauul, *centum coros tritici*”. Számos hasonló megfeleléssel (árpa, gabona, malter) Magyar Nyelvtörténeti Szótár. I. 1091. A *corus* a kései antikvitásban és a korai középkorban ugyanaz, mint a későbbi századokban a *carrada*. Isidorus: „Corus 30 modii impletur.” *Du Cange*: Glossarium, II. 591.

⁵⁷ „... pabulum etiam equis per singulos diés viginti quinque *garletae*”. *J. G. Schwandtner*: *Scriptores Rerum Hungaricarum*. I. Vindobonae 1746, 165.

kiviteléről, kivált a még eltékozolt ezüstpénzekre tett neheztelő megjegyzés kíséretében,⁵⁸ sokkal inkább az elpazarolt pénztömegek az egyházi ember által korholt „fél szekéredérknyi” tömegére, mint valami konkrét kisebb edényre értelmezhető.

Mindazonáltal nem zárható ki a lehetőség, hogy a Budán már 1255 előtt meghonosodott itáliai eredetű gabonamérték a 14. század folyamán Magyarországon „nőtt meg” (ami a kölcsönzött mértékeknél megesik), jöllehet e lehetőség kötelességszerűen óvatos megpendítésére kizárólag az a körülmény készlet, hogy a mérték „szekér”-mérete eredeti hazájában nem oly egyértelmű, mint Magyarországon a 14. század vége óta, s első felbukkanása és körvonalazható nagyságrendje közt Magyarországon is több mint egy évszázad telt el. Ezzel szembeállítható viszont, hogy ha a mérték már 1390 táján Esztergomban, Veszprémben és Budán, sőt még Abaúj megyében is rokon nagyságrendű, akkor e tömegmérték mögött nagy múlt állhat. Akárhogy is, nyilvánvaló most már, hogy Budán az 1255. évben a gabona után kétféle vámot szedtek. Az elsőt akkor, amikor a szekér begördült a városkapun (*intrat per portam*),⁵⁹ s ez az összeg akkor már valóban csak kapuvámnak minősült; a másodikat a vásártéren, de ott már nem egyszerűen szekérrakomány (*de curru*), hanem a gabona meghatározott mértéke (*de mensura garlarum*) után. Ezen a ponton azonban egyelőre függesszük fel a gondolatmenetet, mert e kettős vámolás értelmét majd a későbbi mondandók világítják meg.

Magyarország legnyugatibb városias zónájában a gabona legnagyobb mértékegysége nem az imént tárgyalt volt, hanem az 1387 óta adatolható *modius*,⁶⁰ német nevén *mut*. Ez a Dél-Németországban elterjedt, végső fokon az antik *modius*ból származó, hozzánk pedig közvetlenül Bécsből átszármazott mérték nem súlyban, hanem űrmértékben fejezte ki a gabona legnagyobb kereskedelmi tömegességét. Mint Kováts Ferenc bebizonyította, Pozsonyban egy *mutra* 32 mérőt (*metzen*) számoltak.⁶¹ Nagyszombatban és Sopronban is ez a rendszer honosodott meg. Az előbbi városban hol 30, hol 32 mérő zabot,⁶² az utóbbiban úgy látszik roszból 32, zabból 36–38 mérőt⁶³ számítottak e mértékre (*müt*, *mutt*). Minthogy a középkori pozsonyi mérő űrmérete pontosan ismert,⁶⁴ egy pozsonyi

⁵⁸ „Habuit etiam secum de florenis fere cum media garleta, de denariis vero paruis usque ad exitum regni multum.” Uo. 174.

⁵⁹ Ezt a mozzanatot („cum castrum intraverit”, „intrat castrum”) a szabályzat kizárólag olyan árucikkeknel – a posztónál, vadbőrnél és viasznál – emeli ki, melyeknél utóbb értékbecslés („estimatio”) alapján vetik ki a vámot.

⁶⁰ L. 49. jz. Vö. A. Huščava: A pozsonyi mérő fejlődése az 1588. évi törvényes rendezésig. Fejezetek a magyar mérésügy történetéből. Szerk. Makkai László. Bp. 1959, 26.

⁶¹ Kováts: Áruforgalom, 187. Egy 1506. évi pozsonyi leltárban: „32 metzen fur ain mutt zwraitten”. Huščava i. m. 30.

⁶² Az 1395. évi városi számadásban pl. „Item dedi umb 5 müt und 17 metzen habern, per 5 den., 3 1/2 libr. minus 5 den.” [835 dénár], „Item dedi umb 4 müt und 6 mecen habern . . . 3 libr. et 36 den. [756 dénár] per 6 den.” *Fejérpataky*, Szkv. 108, 109, 110.

⁶³ Már 1312: „quatuor rotarum molendini currencium super fluvio Képche, quarum fructus annuatim sex *muth* dicuntur”. Sopron I. 74. – Egy 1439. évi kórházzámadás külön jegyzékében („Nota das hingeben des traydts”) egy mérő rosz elszámolása általában 34 dénár, ugyanakkor: „1 mütt charen [= Korn] umb 4 1/2 tal. den.” [1080 dénár]. Házi II/3, 108. – Egy 1441. évi zablészámadásban, miközben általában egy mérő zab 14 (olykor 15) dénár: „2 mutt habern 4 1/2 tal. den.” [1080 dénár].

⁶⁴ 54, 2976 liter. *Lederer Emma*: Régi magyar űrmértékek. Századok 57 (1923), 306. Huščava éppen nem hozott pontosabb eredményt a kiszámított 54,62 literes mérettel, mert a viszonyítás, melyből kiindul, csak „ongeferlich” (1548), i. m. 28–31.

mut 17,375 hl tömeget képviselt, ami a 18. századi búzaszem leletek fajsúlyával (100 l/77,3 kg) számolva⁶⁵ 13,43 mázsa súlyt jelentett. A feltűnően pontos egybeesés a budai *gerla* közel 13 1/2 mázsa súlyával nyilvánvalóvá teszi, hogy olyan hagyomány-szerűen kialakult és egybehangelődött kereskedelmi mértékegységről van szó, mely a gabonaforgalomban, következésképpen a vámokon régóta mintegy standard méretként számon tartott szekérmagyságból vonódott el.

Hogy itt egy szekérrakomány hagyományos „elvi” méretét sikerült kitapintan., arra nem egy további körülmény mutat. A borszállítmányoknak éppúgy – sőt még inkább – megvolt a maguk normatív nagysága, mint a gabonaszállítmányoknak. A teljesnek tekintett szekérnyi borszállítmány (*fuder*), a már eredeti latin nevében is a „szekér” fogalmát hordozó *karratum* (a Karoling-kori *karrada* utóda, az olasz *carrada* megfelelője) elvi mértéke Pozsonyban 30 akó volt,⁶⁷ mai mértékkel 16,29 hl – annival kisebb a fenti mértékegységénél, amennyivel hordók kevésbé gazdaságosan helyezhetők el ugyanazon nagyságú szekéren, mint gabonaszákok. Figyelmet érdemel ebben az összefüggésben egyrészt, hogy a budai vámon már a 13. század közepén általában három hordót számító szekerekkel számoltak (*de curru, in quo . . . tres tunelle deferuntur*), másrészt a kor itt csak futólag jelzett körülmény, hogy a Dunántúlon Somogytól és Zalától Esztergomig már a 13. században sorra felbukkanó 40,50 vagy 60 köblös hordók és a pozsonyi boreladások alkalmával gyakori 9,10 akós hordók egymással rokon módon nagyjából 4 és 5 1/2 hl közti nagyságrendbe illeszkednek. Alighanem a *karratum* és a kereskedelmi hordók eredeti normatív viszonya rögződött meg a pozsonyi hordó *dreyling* (*ternarius*) megnevezésében. Ugyanakkor a *modius* a Dunántúlon kifejezetten „szekérformára kötött” rakományt jelentett.⁶⁸ A szekér és a mérték kapcsolata persze nem holmi modern kereskedelmi szabvány értelmében képzelendő el. A *gerla* és a *mut* a 15. században már a konkrét szekérrakománytól függetlenül is létező, egzakt mértékként jelentkeznek, amint-hogy maga a gabonamérés szakmunkájának – Budán a *traidmesser*, Pozsonyban a *statmesser* feladatkörének – számított. 4 *mut* és 10 mérő „átmérése” Sopronban önmagában is megütötte például egy segédmunkás napibéréét.⁶⁹ Nyilván ez a magyarázata, hogy a gabona vámolásánál a 13–14. században általánosan alapul vett „szekér” (*currus, wagen*) helyett a 15. század közepén a pozsonyi harmincadon áttértek a *mut* szerinti vámolásra – ám bár a gyakorlatban ez alighanem a rakomány éppoly szemrevételezéssel való „felmérése” lehetett, mint a korábbi eljárás.

⁶⁵ *Bogdán István–Papp Zsigmond–Szabó Miklós*: Kétszázéves gabonaszemek az Országos Levéltárban. Agrártörténeti Szemle 5 (1963), 54.

⁶⁶ „De curru, in quo extra castrum tres tunelle deferuntur.” Mon. Bp. I. 56.

⁶⁷ A kérdéskörre és kereskedelem-történeti háttérére *Kováts Ferenc*: Városi adózás a középkorban. Pozsony 1900, 27–32.

⁶⁸ A battányi (Fejér m.) vám 1399. évi megerősítésében a birtokos jogot kap a posztóvegek vámolására; ahol azonban a szőtt áru „insimul ad unum modium fuerint ligate”, ott „de quolibet modio” 12 dénár szedhető. ZsO I. 5971. Arról a „currus ligatus” szekérformáról van szó, melyre nemrég szállító „nyitott” szekértől („de curru patenti”) válik el. Mindhárommal szemben áll a kétkerekű szekér vagy taliga, „byga”. L. 72. jz.

⁶⁹ A budai „traidmesser” bére egy köből búza vagy rozs kiméréséért 1 dénár, ugyanannyi árpa vagy zab után 1/2 dénár volt. Budai Jogkönyv 149. art., *Mollay*, 112. Az idézett kórházszámadásokban (1438, 1439) több elszámolás a „mérőkkel”, egyebek közt: „Item dem messer von den 4 mütt trayd vnd 10 mecen vmbzumessen 10 den.” Házi II/3, 95.

További kérdés, hogy miként viszonylik a rekonstruált elvi térfogat és raksúly a kor gyakorlatban létező szekereihez. A Schulte számításai szerint a svájci hágókon Itáliába járó teherkocsik átlagos raksúlya 12,5 mai mázsa volt.⁷⁰ A középkor „világkereskedelmének” fő irányán mutató nagyságrend persze aligha vetíthető át minden további nélkül a magyarországi viszonyokra (de a hágókon leküzdendő irdatlan magasságok ser- említhetők egy napon az itteni terepviszonyokkal), a választ tehát saját forrásainkban keresseni.

Domanovszky Sándor úttörő tanulmánya a középkori kereskedelmi szekerekről⁷¹ sok mindent tisztázott, de kérdőjeleket is hagyott maga után. A tanulmányból az következne, hogy a hatalmas térfogatú, legalább négy – de inkább hat, sőt nyolc – ló vontatta „mázsaszekerek” és az egyetlen lóval fogatolt könnyű szekértípusok (ajonca, csille, kólya) szélsőségei között teherhordó szekér nem is létezett volna a középkori Magyarországon. Holott már a Domanovszky által felhasznált mérvadó források többségéből is világos, hogy a nagy szekerek⁷² és a kis méretűnek vagy könnyűnek (*parvus, levis*) minősített szekérfajták közt a kor normatív módon számolt egy közbülső (*medius*) nagysággal, melyet többnyire „közönséges” szekérnek (*currus communis*) nevezett. A vonóerő felől tekintve az egyik meghatározás (1543) szerint a nagy szekerektől elválasztó határ ott húzódott, hogy ezt „nem több mint négy ló” húzta.⁷³ Ami azonban Domanovszky vizsgálódásának látóköréből végképp kimaradt, az az a nem mellékes körülmény, hogy a napi forgalmat – kivált a paraszti szférában – nem lovaskocsik, hanem ökrösfogatok bonyolították le. Gabonaszállításnál mindenesetre ilyenekkel számolhatunk elsősorban.

A szekerek nagyságára – sőt bizonyos értelemben normáira – nézve becses információkat nyújtanak már a pannonhalmi apátság népeinek 1233–34. évi mozgalmi, majd a terheik rendezése (1237/40) alkalmából keletkezett források, minthogy az elégedetlenség elsősorban éppen a fuvar-robot miatt robbant ki. Akkoriban persze még nem a gabona, hanem a távoli somogyi és zalai birtokokról a monostorhoz, onnan pedig részben már az esztergomi vásárra szállított bor fuvarozása volt a vitakérdés, maga a szekér azonban ugyanaz volt, melyet alig két emberöltő múltán Esztergomban úgy regisztráltak, hogy bennük gabonát is „szokás naponta a vásárra hozni” (1284).

⁷⁰ Kováts: Áruforgalom, 191.

⁷¹ Domanovszky Sándor: Mázsaszekér. Fejérvapatak Emlékkönyv. Bp. 1917, 37–74.

⁷² Valójában ez a kategória is két osztatú volt. A „mázsaszekereken” kívül számon tartották a nagy térfogatú, kivált posztót és vegyes szatócsárut, fűszert szállító kereskedelmi szekereket „currus mercatorius” (1284. bertényi vám, ÁUO IX. 401), „currus mercimonalis” (1336. a brünni út vámtarifája, l. 33. jz.) vagy „currus clausus” néven (1329. alszolcai tarifa, Györffy I. 817.). Ez volt a „currus ligatus” (l. 68. jz.), illetőleg „currus . . . qui Bohemici, Sylesici et Polonici vocantur” (1474), s adott esetben hat vagy nyolc ló vontathatta. Domanovszky kétye e téren (Mázsaszekér, 45. 2. jz.) aligha indokolt.

⁷³ Az 1543. évi ítéletben a Lőcse és Késmárk közti perben: „non plures quam quos quatuor equi vehere possunt”. Domanovszky: Mázsaszekér, 45. 2. jz. A „currus medius” vagy „communis” az idézett 1405, 1435, 1543. évi forrásokban (uo. 43–44.) A korai korszak legdifferenciáltabb alszolcai (1329) útvámszabályzatban a „currus clausus” egyfelől a mázsaszekértől, másfelől a halat, sőt stb. szállító „nyitott” szekértől („de curru patenti”) válik el. Mindhárommal szemben áll a kétkerekű szekér vagy taliga, „byga”. L. 72. jz.

Pontosabban háromféle szekérnagyság bontakozik ki az oklevelekből. Az egyik a monostor nagy térfogatú és lóvontatású saját szekere volt (*currus honeratus monasterii*), melynek fogatolásáról azonban a birtokszervezet lóval rendelkező rétegének (*equestres servientes*) kellett a maga erős – „kövér” – lovaival (*propriis equis pinguibus*) gondoskodnia. Minthogy e szekér megnevezése az oklevelekben terminus technicus jelleggel *currus viniferus*, nagy valószínűséggel éppen ez volt az a szekérfajta, mellyel a budai vámszabályzat (1255) mint három hordót szállító szekérrel számol.⁷⁴ A birtokszervezet többi népe ökrösfogat kiállítására volt kötelezve. A vita azonban éppen akörül zajlott, hogy ennek is kétféle szokásszerű nagysága volt. Az 1233. évi panaszok általában azt hánytorgatták fel, hogy az apát „nehéz” fuvarok (*plaustria gravia*) kiállítását kényszeríti ki. Tényő falu jobbágycsoportjai kifejezetten azt követelték, hogy ne kelljen nehéz borszállító szekeret (*gravem currum vini*) állítaniuk, hanem csak könnyűt (*levem*).⁷⁵ Hogy mekkora volt a „könnyű” szekér, azt aztán pontosan megtudjuk az udvarnokok kötelmeit rendező oklevelekből (1226, 1240): ez csak egy hordót (*tunellam vini*) szállított, és két ökör húzta. IV. Béla könnyítése abban állt, hogy míg korábban egyetlen családnak kellett a fogatot kiállítania, 1240 után három család állhatott össze oly módon, hogy a szekeret és a két ökröt két gazdagabb paraszt adta, a szegényebb harmadik pedig hajtotta a fogatot.⁷⁶

Már ebből az adatbokorból is sejthető, amit a továbbiak alátámasztanak, hogy a korszemléletben a négyökrös szekér számított átlagos („közönséges”) méretnek, a hat vagy nyolc ökör vontatta pedig „nehéznek”. Ez utóbbi normája kivételes plaszticitással tűnik elő egy Zala megyei kárpótlási ügy kapcsán (1272). Pölöske várura a fehérvári káptalan előtt kötelezte magát, hogy 10 hordó újbort – egyenként 100 köblös hordókban – elszállíttat partnerének a távoli Borsodba, e bormennyiséget pedig „a hordókkal, szekerekkel és 40 jó ökörrrel együtt” adja.⁷⁷ Itt nem az imént említett kereskedelmi hordóról, hanem az egyébként szüretrek, bortárolás, nagybani eladás és tizedügyek kapcsán felbukkanó – legalább 8–9 hl-es – nagyhordókról van szó,⁷⁸ melyekből legfeljebb kettő mehetett egy szekérré. A szállítmány tehát egyértelműen úgy rendeződik el, hogy a hatalmas bormennyiséget szabályszerűen nyolc-nyolc ökör által vontott szekéren szánták útnak indítani.

⁷⁴PRT I. 717, 772. Vö. Mon. Bp. I. 56.

⁷⁵PRT I. 717, 720.

⁷⁶1226: PRT I. 679. – 1240: „tres mansiones debent ordinare currum ita, quod duo homines ditiores dent duos boves et currum, et tertius pauperior in propria persona laboret currum deducendo”. Uo. 791.

⁷⁷1272: „... assumpsit se daturum... de vino anni presentis 10 tunellam vini cum tunellis, curribus et 40 bonis bobus, quorum quilibet tunellarum continere debet 100 cubulos vini”. UBB II. 25.

⁷⁸Ekkora hordókkal számolt pl. az esztergomi káptalan a tizedszedésnél (1397: „tunella vini, hoc est cubuli 100” Történelmi Tár 1901, 85.) s ugyanez a hordónagyság bukkan elő sorozatban az 1505. évi budai szüreten (*Kubinyi András: A mezőgazdaság történetéhez a Mohács előtti Budán. Agrártörténeti Szemle 1964, 386–387*), ahol a 100 köblös hordó 8,484 hl nagyságú volt. A Szentgyörgy és Bazin vidéki szüretéken (1325) számon tartott 32 bazini akós nagyhordó (Fejér VIII/2, 675.), minthogy a hegyvám normái szerint (1295: ÁUO XII. 571.; 1335: AO III. 134) 2 bazini akó = 1 pozsonyi akó, 8, 68 hl-re tehető. Ebbe a nagyságrendbe tartoznak a pozsonyi boreladások alkalmából sorozatosan előbukkanó 18 akós hordók is (*Kováts: Áruforgalom, 193.*).

A hatalmaskodások jóvoltából, s mert a gabona forgalma is megélnékült, a 13. század végétől fogva már gabonát szállító szekerek is fel-felbukkannak a forrásokból. Amikor a Hontpázmány nembeli Bényiek Esztergom és Hont megye határvidékén elkövetett garázdaságait jegyzékbe foglalták (1295), egyebek közt arról is értesülünk, hogy az esztergomi érsek gabonáját szállító emberekről (*a portitoribus annonarum*) hat ökröt raboltak el, de egy aradi (Esztergom m.) paraszt szekere elől a kéméni malomnál szintén hat ökröt lehetett elkötni.⁸⁰ A veszprémi káptalan szekerét a Zala megyei Nagypécsel határában négy ökör és egy ló húzta (1351/57). A Borsod megyei Uraj birtokosának familiárisa négyökrös szekéren vitte a gabonát őrleni a malomba (1393), ahogy a Szabolcs megyei Rakamaz birtokosának familiárisai is négyökrös szekéren szállítottak élelmet Tiszabödbe, egy másik alkalommal pedig ugyanezzel a fogattal hurcolták el egy közeli falu házainak faanyagát (1397).⁸¹ Egyházi vagy világi birtokosok familiárisai és parasztok szekere közt nem mutatkozik érzékelhető különbség. Amikor például arról értesülünk, hogy a Lendvaiak egyik Zala megyei jobbágyától két szekeret hat ökörrel és két lóval, valamint négy hordó borral együtt raboltak el (1389),⁸² a fogatolás módja nem világos ugyan – lehetséges, hogy az ökrök és lovak a nagypécseli fogatoláshoz hasonlóan (4 + 1, 2 + 1) voltak kombinálva, de az is, hogy az egyik szekeret 6 ökör, a másikat 2 ló húzta –,⁸³ annyi azonban kézenfekvő, hogy a nagyobbik szekér három, a kisebbik egy hordót szállított, ahogy már 1230 táján a pannonhalmi fogatoknál láttuk. Mindenesetre három hordót a vásárra vagy vásárról szállító, tehát gyaníthatóan a fentiekkel rokon nagyságrendű parasztszekerek a Baranyából a Bodrog megyei Garára vezető úton (1391) éppúgy előtűnnek, mint a Bereg megyei Váriba vezetőn (1393).⁸⁴ Sajátos részletkérdés a sejtethető „vegyes” fogatolás, mely a 14. században a szántásnál ismert: egy lovat fogtak az ökrök elé a vonóerő hatékonyságát, nem utolsósorban a szántás sebességét fokozandó.⁸⁵

Az adatok mindenképpen mellett szólnak, amit Buda középkor végi limitációja még a faszállítványokról is igazol: a vonóerő felől tekintve a négyökrös szekér számított átlagos – „közepes” – rakománynak;⁸⁶ nem ritka azonban a vonóerő erősítése még két ökörrel vagy egy lóval. Minthogy pedig e kép a Dunántúl különböző tájai felől egyrészt Borsod, Szabolcs és a Felső-Tiszavidék, másrészt a Duna–Tisza köze alsó része felé rajzolódik ki, mégiscsak inkább ez tűnik jellemzőnek, az a fajta keskenyre vont, egyfogatú kis szekérfajta (csille vagy kólya) pedig alárendelt, helyi jelentőségűnek, melyet Dománovszky élelemszállító szerepben a parasztszekér középkori típusának vél, de kizárólag csak a hegyes, bányavárosi vidékeken (Körmöcbánya, Igló) igazol.⁸⁷ Egy 1560. évi kassai limitációban az *ewregh koczi negy leoczre walo* (melyhez elől *rud*, hátul *agas* tartozik)

⁸⁰ MES II. 367.

⁸¹ 1351/57: Veszpr. Reg. 172 (432). – 1393: ZO I. 2860. – 1397: ZsO I. 5034.

⁸² „duos currus cum sex bobus et duabus equis ac quatuor vasa vini” ZsO I. 1121.

⁸³ Ugyanebben a kárlistában Munor faluban (Zala m.): „item duos equos cum curru ac omnes et singulas fruges . . . iobagionis ipsorum”.

⁸⁴ Zichy IV. 474.; Sztáray I. 528.

⁸⁵ *Belényessy M.*: A földművelés alapvető kérdései a XIV. században. *Ethnographia* 65 (1954), 403.

⁸⁶ 1522: „de plastro medio, quatuor bobus trahenti”. *Történelmi Tár* 1889, 373.

⁸⁷ *Mázsaszekér*, 49, 51.

világosan elválik egyfelől a nagy, „zárt” kereskedelmi szekértől (*thár zekér ernieschtül*), másfelől e keskeny hegyi alkalmatosságtól (*egy koczih vekonth*).⁸⁸ E szekérfajta vonóereje, következésképpen valószínű raksúlya már a 13–14. században teljes mértékben összhangban van a *gerla* és a *mut* 13 mázsás súlyával — azzal a gabonamennyiséggel, mellyel a jelek szerint szekerenkénti átlagban a vámokon már a 13. század óta számoltak. Ez az a mennyiség (12–13 mázsa) különben, mellyel a legutóbbi időkig a hagyományos parasztszekérré gabonaszakokból rossz földutakon számoltak — egyik sajátos vetületeként annak, hogy a paraszti struktúrák megannyi eleme a 13. század óta alig változott.

3

A 12. században Magyarországra vetődő idegenek nem győznek álmélkodni az agrártermékek bőséges kínálatán és az árak alacsonyosságán. A szicíliai arab al Idrisi, aki 1154 előtt itáliai kereskedők elbeszélése nyomán jellemezte az akkori Magyarországi városias helyeit, Pozsonytól és Nyitrától Kevéig az élelmiszerek „bőségét”, „fölső számát” emeli ki. Bács vásárain — írja — „az árak mindig alacsonyak a gabona sokasága miatt”.⁸⁹ A három évet (1151–1153) Magyarországon töltött Iszlám-vándorprédikátor és kereskedő, Abu Hamid al-Andalusi hasonlóképpen összegezte benyomását: „ez az ország azok közé tartozik, melyek leginkább jólétben és bőségben élnek”, majd mindjárt illusztrálta is állítását az élőállat (borjú, bárány, kecskegida) és a méz alacsony áraival.⁹⁰

A gabona piaci árát Abu Hamid sajnos nem örökítette meg, s erre nézve az általánosságokon túl más forrás sem ad közvetlen számszerű támpontot. Az ország akkori „proto-urbanizációs” szintjéből, mely mellett a gabonának jóformán nem volt belső piaca, látszólag következik az alacsony árszint. Ha a piaci ár 1333 előtt pozitíve ismeretlen is, a konstrukció mégsem teljesen reménytelen, mert az ármozgás görbéjére nézve elég megbízható adatsor ásható ki a tizedgabona megváltási összegeinek alakulásából.

Az összegek értékét tekintve három körülménnyel persze eleve számolnunk kell. Mindenekelőtt azzal, hogy itt durva átalányösszegeket kapunk, melyek nem a búza, rozs, árpa, zab értékére, hanem elvontan a „gabona” egyfajta középátlagára vonatkoznak, és pedig annak is az aratás után a mezőn asztagokba — kepekbe —⁹¹ rakott kicsépeletlen formájában. Következésképpen a kapott érték csak nagyon távolról, igen alacsony szintről

⁸⁸ Történelmi Tár 1889, 780.

⁸⁹ T. Lewicki: Polska i kraje sasiednie w swietle „Księgi Rogera” . . . al Idrisiego. I. Krakow 1945, 125, 131 s. köv.

⁹⁰ I. Hrbek: Ein arabischer Bericht über Ungarn. Acta Orientalia Hung. 5 (1955), 208–209.

⁹¹ A *kepét* (*capetia*) a 13. században az országos rendelkezésekben is mint további meghatározásra nem szoruló egységet emlegetik; valószínű, hogy kévetartalmát illetően nem kell még számolnunk azzal a sokféleséggel, mint a 16. század után. Minthogy a szó a szláv *kopa* „hatvanas” származéka, eredetileg nyilván 60 kévét számoltak egy kepekre, amint hogy a kora újkorban is 52–60 kéve a leggyakoribb. Balassa Iván: A kévébe rakott szalagabona összerakása és számolása. Ethnographia 67 (1956), 412–439.; Makkai László: Östliche Erbe und westliche Leihe in der ungarischen Landwirtschaft der frühfeudalen Zeit. Agrártörténeti Szemle 16 (1974), Supplementum, 38–39 (a továbbiakban: Landwirtschaft).

utal a sejthető piaci árra, valószínűleg ahhoz hasonló távolságból, ahogy a természetben adott becsültárnyak (*in estimatione*) helyi értékei az egykorú piaci árak gyakran mindössze csak negyedét képviselik. Végül pedig a dolog természetéből következik, hogy a megváltás gyakorlatát nem egyszerűen csak a merev tradicionalizmus határozta meg, hanem magukat a normatív összegeket a birtokosok országos fórumokon érvényesített érdeke akár több évtizeden át is visszatarthatta a valóságos ármozgástól.

Könyves Kálmán korában, 1100 körül egy kepe gabona limitált megváltási összege 5 *nummus*, azaz 0,5 pondus volt.⁹² Ez az összeg maradt érvényben az egész 12. századon át, sőt alighanem a tatárjárásig. Elvértve 1230 táján előbukkan még alacsonyabb, 1 friesachi dénáros (0,2 pondus) tizedváltás is, ezt azonban kivételes körülmények magyarázzák.⁹³ Az első jel, mely arra mutat, hogy a formálódó piac már 1220 táján kezdte radikálisan megemelni a gabona piaci árát, a zágrábi püspök kísérlete, hogy a megváltás összegét egy pondusra (*singula pondera pro singulis capetiis*) emelje (1226), a próbálkozást azonban II. Endre a királyi tanács határozatából fojtotta el, visszaszorítva az összeget a hagyományos fél pondusra.⁹⁴ Már az 1222. évi Aranybulla megkísérelt tiltakozni egyáltalán a gabonated pénzbeli megváltása ellen.⁹⁵ Mindazonáltal a tatárjárás utáni évtizedekben a gabonaár emelkedése ellenállhatatlanul utat tört a tizedmegváltás normájában is. Nemcsak a zágrábi egyházmegyében (1256),⁹⁶ hanem az egi püspökség területén is (1261) kimondatott az egy pondus elve, sőt, minthogy itt „finom ezüstben” határozták meg a fizetést, az érték még 1/7-tel nőtt (1,1428 pondus).⁹⁷ Egyébként a 13. század második felében kialakult országos gyakorlatot az 1290. évi dekrétum egy pondus közöséges ezüst összegében szentesítette.⁹⁸

A tizedmegváltás terén kényszerűen szankcionált százszázalékos emelkedés azonban még mindig nem tükrözte a valóságos ármozgást. Az összeg alacsonyan tartásában az 1260–70-es évektől aktivizálódó szélesebb nemesi tömegek is közreműködtek immár. Hogy mennyire nem volt reális a kepenkénti egy pondus sem, azt három körülmény világosan mutatja. Az egyik, hogy a városokban eleve 50 százalékkal magasabb volt a megváltás összege: Szatmáron már az 1230. évben 12 *usualis* dénár (1,5–1,6 pondus).

⁹² Kálmán dekrétuma, 44. art.: „ubicunque equites, viatores venerint quinque, si voluerint, nummis tantum capeciam comparent”. *Závodszy Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények.* Bp. 1904, 189. A korabeli *nummus* vagy dénár (vö. László I, 42) színezüsttartalma 1,953 g, egy magyar márka pondusáé pedig 3,87691 g volt. *Hóman: Pénztörténet,* 231.

⁹³ 1230: a pannonhalmi apátság panasza a veszprémi káptalan jogtalan tizedszedésével kapcsolatban: „recipiendo a singulis capetiis duos obulos vel unum frisaticum, ut eis libentius et festinanter reddantur, et postquam receperint, decimatores eorum fugiendo recedunt”. PRT I. 691.

⁹⁴ 1226: „communi omnium iobagionum nostrorum consilio . . . statuimus, ut iustas decimas omnium frugum in specie . . . aut pro duabus capeciis unum pondus persolvatur”. Fejér III/2, 169.

⁹⁵ 1222: 20 art.: „Decime in argento non redimantur, sed sicut terra protulerit, vinum vel segetes persolvantur.” *Enchiridion,* 140.

⁹⁶ 1256: „pro decima capecia frugum unum denarium”. *Smičiklas V.* 16.

⁹⁷ 1261/1271: „singulas capectias pro uno pondere argenti fini vel denariis unum pondus argenti fini valentibus”. *Reg. Arp.* 2123.

⁹⁸ 1290 [nem 1291!] dekrétum: „de singulis capeciis unum pondus”. *Enchiridion,* 189. – 1291: III. Endre király a szepesi káptalantól lefoglalt 500 kepe gabona fejében 10 márka finom ezüstöt helyezett kilátásba rekompenciaként. *MES II.* 793.

Sopron 1277. évi privilégiuma szerint 12 bécsi dénár (1,5 pondus).⁹⁹ A másik körülmény, hogy 1290 táján ellenkezőjére fordult a hagyományos viszonylat: immár a szepességi nemesek törekedtek a tized pénzbeli megváltására, a prépost meg természetben követelte a gabonatedet.¹⁰⁰ A harmadik jel, hogy amikor például Ladomér érsek saját tizedjövendelméből 16 márka értékű gabonát utalt ki a csúti monostornak (1295), maga az érsek „márkánként 40 képét számítva”, azaz 1,2 pondus átalányban határozta meg az értéket.¹⁰¹

Az 1220–1230 táján megkezdődő áremelkedés valóságos szintjét a tizedügyben a zágrábi egyházmegyére nézve kerek egy évszázados késéssel szentesítette Mikcs szlapon bán ítélete (1328), midőn a kepénként 6 báni dénáros összeggel kimondta pontosan azt az 1,5 pondus normát, mely a városokban már a 13. században érvényesült.¹⁰² Nagy Lajos egy 1352. évi rendeletéből tudjuk, hogy a megelőző évtizedekben a megváltási gyakorlat valóban országsszerte 10–12 bécsi dénár (1,25–1,5 pondus) volt.¹⁰³ De a szlapon báni ítélet egy fontos új mozzanatot is tartalmaz. A 6 báni dénár csak Szent Márton napjáig (november 11) volt érvényes; „azt követően 2 dénárral több fizetendő, mivel attól fogva tapasztalat szerint a gabona értéke növekszik”.¹⁰⁴ Ez az első eset, hogy a tizedváltság kapcsán világosan elismertettek a piacviszonyok is: késő ősszel már egyharmaddal magasabb (2 pondus) volt a gabona értéke, mint közvetlenül aratás után. Télre-tavasza nyilvánvalóan még további drágulás következett be, alighanem ama arányokat követve, melyek a 15. században itt-ott megfoghatók. A búza aratás utáni ára Bártfán az 1438/39. évben 25 dénár volt, de már október–novemberben 33,38 dénárra emelkedett, februárban stagnált (36 dénár), majd a következő aratás előtt, július elején 40 dénárig szökött fel. A zab későnyári 12 bécsi dénáros ára Pozsonyban az 1457. évben október–novemberben 15, 16, májusban 19, júniusban 20 dénárra emelkedett.¹⁰⁵ Mindkét esetben 60 százalékos körülinek mutatkozik az évi emelkedés rátája. Alighanem ez kalkulálódott bele a 14. század közepe után a váradi káptalan megváltási gyakorlatába, mely eleve 12 kamarai dénár, azaz 1,7 pondus magasságot mutat.¹⁰⁶

⁹⁹ 1230: Fejér III/2, 212. – II. Endre pénzeinek kronológiája nem teljesen világos. Valószínűtlen, hogy a *Hóman-féle* IV. csoporttal (Pénztörténet, 309.) lehetne számolni, mert ez irreális eredményt adna (1, 9 pondus). Valószínűbb, hogy a márka 9-9 1/2 pensás (360–380 dénár) pénzlába volt érvényben 1230 körül is. – Sopron 1277: „12 denarios Viennenses iuxta antiquam consuetudinem eorum”. Fejér IV/2, 400.

¹⁰⁰ 1290: „idem prepositus decimas sibi debitas in frugibus in specie exigere contendebat, iidem vero filii iobagionem non in specie, sed de singulis aratris singulos fertones pro decimis solvere pretendebant”. MES II. 273.

¹⁰¹ 1295: „singulis 40 capeciis pro marcis singulis computatis”. MES II. 371.

¹⁰² 1328: „de omnibus capeciis frumentis, siliginis, ordeí, auene . . . usque ad festum S. Martini confessoris persoluantur 6 denarii boni banales”. Fejér VIII/3, 328.

¹⁰³ A veszprémi káptalan levéltárából idézi *Holub József*: Zala megye története a középkorban. Pécs 1929, 367.

¹⁰⁴ „Quicumque autem ipsam solutionem usque dictum festum non fecisset, . . . extunc quamlibet capeciam . . . cum augmento duo denariorum soluere teneantur, cum extunc bladum . . . maioris efficiatur valoris experientia hoc probante”. L. 102. jz.

¹⁰⁵ *Fejérpataky*: Szkv. 393, 399, 401, 482, 489, 494.; *Kováts*: Áruforgalom, 187–188.

¹⁰⁶ A váradi káptalan statútumaiban: „pro singulis capeciis singulos 12 denarios monete pro tempore currentis”. *Bunyitay Vince*: A váradi káptalan legrégebbi statútumai. Nagyvárad 1886, 46. Ez

Bizonyos, hogy a báni ítélet legalábbis jó néhány évtizedes késéssel tükrözte a „tapasztalatot”, mely a 13. század napi valóságából vonódhatott el, maga a tényleges áremelkedés pedig a városi piacokon – mint látni fogjuk – még meredekebb volt, mint amit a tizedügyben toleráltak. De a 12–13. század fordulójához képest az 1328. évben végre elismert gabonaár-emelkedés sem kevesebb, mint kereken háromszoros (sőt, az idényár figyelembevételével négyszeres) volt. Hogy ebben semmi irrealitás nincs, sőt éppen ez az emelkedési ráta jellemezhetette általában az agrárcikkeket, azt Abu Hamid páratlan becsű adatai közül kettő pontosan alá is támasztja. 1150 körül, mint emlékiratából értesülünk, 1 *dīnár*ért 20 borjú vagy 30 bárány volt kapható. A *dīnár* („pénz”) minden bizonnyal maga az egykorú magyar márka, nemcsak azért, mert ez az Iszlám világából ide került érdekes jövevény Magyarországon természetesen márkában fizetett, hanem mert a rabszolganő általa regisztrált 3 *dīnár* ára pontosan fedi a szolga Árpád-kori szokványos és normatív 3 márkás árát.¹⁰⁷ Az 1294. évben azonban egy borjú ára már 40 báni dénár (8 pondus) volt, az 1288. évi esztergomi vámszabályzatban pedig egy márka vámértékre 10 bárányt számítottak.¹⁰⁸ Az áremelkedés tehát az 1150 körüli szinthez képest egymással – és a gabonaárral – megegyező módon kereken háromszoros, illetőleg (a borjú esetében) egyharmaddal még nagyobb is.

Ez az a perspektíva, melyben immár a vámszabályzatoknak a gabonára vonatkozó mindeddig talányos – pontosabban észre sem vett – tételei is világos értelmet nyernek.

A gabona sajtósága kettős vámolásának, amire az 1255. évi budai szabályzatban a *gerla* megfektetésével sikerült rátapintani, nincs párhuzama a középkori vámügyben; merőben szokatlan eljárás. Mi indokolta ezt a szokatlan eljárást? A szabályzatot abból az alkalomból foglalták írásba, hogy IV. Béla a budai vásárvámot 1255. július 25-én eladományozta a margitszigeti apácakolostornak.¹⁰⁹ A budai vásárnak azonban már ezt megelőzően is volt tarifája, pontosabban nyilvánvalóan ugyanaz volt a helyzet, mint a városprivilegiummal: a pesti németek Pest régi tarifáját hozták fel magukkal a kiépülő Várhegyre. E tarifa 1231 körül, Pest – fenn nem maradt – eredeti városprivilegiuma¹¹⁰ idején keletkezhetett, az értékvámolás terén igazodva ama korszak jellegzetes vámelvéhez, az 1/240 vámkulcshoz (*de quinque marcis unum pondus*). A fennmaradt szöveg első fele – s talán még második felének egy-két tétele – a régi szöveg átírása az adomány alkalmából, a ma ismert szabályzat csaknem egész második fele azonban nem egyéb, mint az 1255. évben eszközölt pótlás, toldás és „korszerűsítés”. Ide tartozik nemcsak a *tempore nove monete* családostul Budavarába költöző esztergomi pénzverőkre vonatkozó hosszú passzus, hanem az ezt megelőző mondat is, mely Esztergom és Fehérvár kereskedőinek vámkötelezettségét hangsúlyozza,¹¹¹ sőt még ezt megelőzően, a viasz

esetben az 1345. évi kamaraszerződés (MES III. 558.) és az 1351. évi dekrétum által szentesített 336 dénáros *marca pagamenti* a számolási alap.

¹⁰⁷ *Hóman*: Pénztörténet, 520–521.

¹⁰⁸ HO VII. 229.; MES II. 239.

¹⁰⁹ Ezt a körülményt világosan elmondja maga a szabályzat bevezetése is, de fennmaradt azonos dátummal egy másik, az eladományozás pusztá tényét rögzítő oklevél is. Reg. Arp. I. 1043.

¹¹⁰ *Györffy* i. m. (44. jz.), 282.

¹¹¹ A tétel világosan összefügg azzal az 1255. évi királyi ítélettel, mely megszüntette az esztergomi *Latini et cives* vámmentességét a Fehérvárról, Budáról vagy Pestről hozott posztók és egyéb áruk után. MES I. 424.

mázsájára kimondott fix vámtételek részletezése is. E ponton nemcsak az árulja el a toldozást, hogy az 1255-i pótlásokkal rokon módon bőbeszédű, hanem elsősorban az a tény, hogy a viasznak a „tarifált” áruk közé sorolása ellentmondásba került azzal az egyedi értékbecslési elvvel (*estimantur*), mely a régi tarifa szövegéből a viaszra nézve is (*similiter statuimus de cera*) — eldolgozatlanul — bennmaradt a szabályzat első felében. E nyilvánvaló pótlások sorába tartozik a szintén *item tempore nove monete* kezdetű, az előzőekben már megtárgyalt egész tétel a *mensura garlarum* után fizetendő vámról, sőt éppen ezzel kezdődik a pótlások sorozata. A magyarázat világosan ott van az imént elmondottakban. A gabonaár meredek emelkedése mellett anakronisztikussá vált a régi szabályzat mindjárt második tétele, a gabonával megrakott szekér 2 dénáros vámtétele, mely az 1/240 elv mellett egy szekér rakományának egy márkás (480 dénár) átalány becsértékéből következett. A szabályzat átdolgozóiban azonban nem akarták vagy mertek radikálisan hozzányúlni a régi tarifa összegéhez,¹¹² hanem egy apró (*qui intrat per portam*) interpolációval mintegy „kapuvámmá” alakították át azt, egyidejűleg pedig kreáltak egy értékvémet, melyet már a vásártéren, a gabona *gerla* mértékegysége után állapítottak meg; mi több — királyi oklevélbe foglaltan, illetlen módon — eleve be-kalkulálták már a királyi dénár legalább 25 százalékos évi devalválódását. Egy *garla* után csak az „új pénz idején”, azaz gyakorlatban Szent György napjáig (április 24) volt 1/4 dénár fizetendő, egyébként már 1/3 dénár. Mivel nem bizonyos, hogy a mérték már a 13. század közepén felvette később igazolható szekérrakomány méretű nagyságát, éadjuk be annyival, hogy a gabona áremelkedését részben — sejtetően még elég szerényen — kompenzáló vámemelés tapintható ki Budán az 1255. évben. Valószínű, hogy a hajókban (*carina, simplex navis*) szállított gabonára megállapított vámtételek, melyek a szabályzat vége felé helyezkednek el, szintén egészűkben újak, s magát azt az új fejleményt tükrözik, hogy a folyami gabonaszállítás a Dunán Nyugat felé — Esztergomon át —¹¹³ az 1230-as évek óta élénkült meg igazán.

Esztergomban a régi vámszabályzatot 1284-ben átdolgozó kanonokok már radikálisabbak voltak; igaz, 1250 és 1280 közt a jelek szerint maga az áremelkedés újabb lendületet vett. Hogy miként emelkedhetett pontosan *ötszöröse*re a gabona eredeti vámja, arra most már a számok belső logikája ad világos választ. Kétféle emelés következett be Esztergomban. Az egyik az volt, hogy a szekerenkénti vámértéket — hozzáigazítva azt az 1230 körüli időkhöz képest is további száz százalékos áremelkedéshez — 1 márkáról 2 márkára (96 pondus) emelték meg. A másik abban állt, hogy ennek a magasabb értékösszegnek is immár a megemelt vámkulcs szerint, a márkaszámításhoz igazodó tizenkettes számolási rendszerben a *pars centesimát* kifejező 1/96 részét állapították meg vámként. Perdöntő különben e téren a vámtétel kiegészítése, miszerint a királyi ura-

¹¹² Ugyanez a magyarázata annak, hogy az esztergomi szabályzat sorozatos átdolgozásai (1255, 1284, 1288) során miért tartották meg a friesachi dénárokból való számolást, holott az már gyakorlatilag nem volt forgalmi pénz Magyarországon. Éppen ezért eszik *Hóman B.* javaslata, mely a *Domanovszky*-féle tagolást módosítani kívánta (Pénztörténet, 531–532.)

¹¹³ Az esztergomi szabályzatban a „de singulis carinis honeratis” esetében az értékvámolás elvére utaló kitétel („secundum qualitatem rerum delatarum”) mindjárt a *centesima pars* elvi kimondása után áll az 1284. évi átdolgozásban. MES II. 239.

dalmak népe csak fél vámot tartozott fizetni.¹¹⁴ A gabonakereskedőktől eltérően a vámadék királyi birtokelemre nézve méltányosságból megtartotta a káptalan a hagyományos alacsony vámkulcsot, de az alap ez esetben is már a megemelt vámérték volt.

A vámemelés egyik fele a gabona árának bemutatott emelkedését tükrözte; másik fele viszont világosan azt mutatja, hogy 1280 táján már a gabona is ama „naponta a vásárra hozott” (*qui cottidie deferri consueuerunt ad forum*) áruk közé sorolódott, melyeknek oly élénk forgalma és stabil kereslete volt, hogy a „századrész” elvét lehetett alkalmazni rájuk. Egyedül az exportőrök megélénkülő keresletével – ami 1284-ben a közvetlen apropót szolgáltatva – ez a páratlanul radikális vámemelés nem magyarázható. A döntő szerepet a városiasodás játszotta, ami különben nyilvánvaló háttere a gabona 1220–1230 táján megkezdődő egész „árforradalmának” is. Történetesen Esztergomnak igen szűk volt a határa, szántóföldjei szinte egyáltalán nem voltak. A *suburbium*okon túl idegen földesurak birtokai övezték a várost.¹¹⁵ Utóbb Károly Róbert azzal adományozta Esztergomnak a tág határú Kovácsi falut, hogy a város „művelhető, saját használatra módfelett szükséges földeknek csekélysége és hiánya miatt” ellátási nehézségekkel küzd.¹¹⁶ Más szóval, a város gyakorlatilag teljes egészében piaci gabona (és hús-) felhozatalra volt utalva, s ebben éppen nem állt egyedül a kor kialakuló városainak sorában. Hogy csak egy hasonló nagyságú – ha ugyan a 14. század első évtizedeire már nem népesebb –¹¹⁷ várost említsék az ország keleti feléből, Várad lakosságát is úgy jellemzi egy oklevél, hogy „szántóföldjük csekélysége miatt mezőgazdaságot nem képesek üzni”.¹¹⁸ Maga a püspök is eladott boron kívül gabonát tizedjövedelmeiből. A töredékes számadásban (1291/94) a vásárlók fele, 12 személy, első pillanatra megállapíthatóan Várad városrészeinek (Olaszi, Velence, Szentmárton) lakosa: *villicus*ok, papok és iparosok, akik a kis tételekből (1–3 köből, 1/2–2 kepe) következtethetően egyetlen kivétellel szemmel láthatóan saját fogyasztásra vásároltak. A kivétel, a 100 köből lisztet és ismeretlen mennyiségű búzát vásároló Mihály, alighanem valamelyik városrész pékje lehetett.¹¹⁹ Egyáltalán, a 13. század rapid városiasodása sodrában a gabonának sokkal számottevőbb piacával lehet számolni, mint általában feltételezni szokás.

¹¹⁴ „...exceptis seruis regis, qui dimidium tributum soluunt”. MES II. 239. Aligha a nemességre (*servientes regis*) vonatkozik ez az utalás, ami különben szöveg szerint nem lenne kizárt.

¹¹⁵ *Konrad Schünemann*: Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa. Breslau, Oppeln 1928, 60–61.

¹¹⁶ 1326: [Esztergom városát] „a gravamine necessitatis, qua per terrarum colendarum suo usui plurimum necessariorum modicitatem et carenciam admodum gravabatur, quemadmodum cives ipsius civitatis nostre super hoc celsitudini nostre sepe sepius sunt conquesti, clementer relevare cupientes...” MES III. 95.

¹¹⁷ Esztergom *regalis civitas* öt plébániájának pápai tized alá eső évi jövedelme (1332) együttesen 40,25 márka volt, amihez a *suburbium*ok öt ismert plébániájának 9,5 márka jövedelme járul (MV I/1, 185, 194, 216, 224); Várad káptalani város és Olaszi (püspöki városrész) öt plébániájának összesített évi átlagos jövedelme ugyanakkor 77,67 márkát tett ki (MV I/1, 41, 45–46, 60–61, 69–70, 77–78, 83, 89–90.)

¹¹⁸ 1312: „... cum hospites et incole eiusdem civitatis nostre propter arctitudinem terrarum arabilium seu usualium agriculture officium exercere non valebant, sed potius manuum et laborum suorum acquisitione victus usum querebant...” *Bunyitay Vince*: A váradi káptalan legrégebbi statutumai. Nagyvárad 1886, 46.

¹¹⁹ Magyar Nyelv 22 (1926), 359–360.

Az a talán különösnek tetsző körülmény, hogy még a budai és esztergomi vámon is – akárcsak a tizedügyben – „gabona” átalányban számoltak, nem a kezdetlegesség jele. Ez maradt a szokás a továbbiakban is. A soproni vámon is így kezelték a szállítmányokat (*wagen geladen mit waytz oder habern* 1394), sőt még a pozsonyi harmincadon (1457/58) is azonos vámtétel alá foglalták a búzát a zabbal. Ennek egyrészt valószínűleg az a magyarázata, hogy a valóságban a szekerek vegyesen szállítottak különféle gabonafajtákat, melyeket körülményes lett volna külön-külön vámkezelni, másrészt a kornak e téren megvolt a maga kulcsa. A pozsonyi harmincadon például világosan rekonstruálható az eljárás. A városi piacon az 1457. évben a búza mérője 40, a zabé 20 bécsi dénár körül mozgott; a vámon a „gabona” mérője után 30 dénárt vettek tehát alapul. Minthogy pedig egy *mutra* 32 mérőt számoltak, egy rakomány vámértéke szabályszerűen 4 aFt (136 garas vagy 960 bécsi dénár) lett, aminek aztán az adott garasos számolási rendszerben kifejezhető „harmincadát”, azaz 1/34 értékét (4 garast avagy 28 dénárt) vetettek ki vámként.¹²⁰

További vizsgálatra érdemes kérdés, hogy reális volt-e a gabona szekérrakományonként átalányban két márkában megállapított vámértéke Esztergomban.

A kicsévelt szemesgabona, közelebbről a búza árára nézve tudomásommal a legelső adat az 1333. évből maradt fenn. Ez év Mindszentek táján a csanádi egyházmegye pápai tizedszedőinek a köi káptalan egy kanonokja kivételesen természetben, 30 köből búzában fizette meg a tizedet kanonoki stalluma után, aminek pénzértékét aztán az írnok az összesítésben adta meg: 1 1/4 márka.¹²¹ E vidéken tehát egy köből búza ára 2 pondus volt, azaz a kor értékpénzeiben kifejezve – a szlavóniai vagy dél-dunántúli árfolyamtól függően – 8–10 báni dénár vagy 16 bécsi dénár. Ugyanebben az időben (1336) a zab köblének értékét 1–1,5 pondusba számították be.¹²² A két árszint megfelel egymásnak. Csakhogy ha megáll korábbi elemzésünk, miszerint a *gerla* és a *mut* mértéke az átlagos szekérrakomány térfogatából vonódott el, mely tömegre mintegy 30–32 „mérő” (akó) nagyságrendű köblöt számítottak,¹²³ akkor a szekér Esztergomban megállapított két

¹²⁰ Az adatokra Kováts: Áruforgalom, 184, 187. Kováts Ferenc azonban nem ismerte fel, hogy ez esetben tulajdonképpen a szabályos harmincadot vetették ki, hanem – a behozatali cikkek akkor már 1/17 vámkulcsával szemben – „vámkedvezményt” tételezett fel.

¹²¹ 1333: „Item magister Petrus Paduanus lector de Kw solvit cum 30 cubulis frumenti de canonia . . . Sumpma facit . . . 30 cubulos, que faciunt marcam cum fertone”. MV I/1, 145, 146.

¹²² 1336: a pannonhalmi apátság hat Somogy megyei falu évi terményszolgáltatását úgy határozta meg, hogy húsz-húsz telek (*lania*) vagy 80 báni dénárt (16 pondust) fizet, vagy az összeg értékében egy tinót (*pecus pascuale*), két köből zabot, két kenyeret és egy „jó tyúkot” ad. PRT II. 383. – Minthogy a hároméves ökor (*pecus trienne*) 1/2 márkás értékét az oklevél más összefüggésben külön kiemeli, a tinót nyilvánvalóan az egyebütt is (vö. 134. jz.) szokványos 1 fertós (60 báni dénár) becsértékben számították be. A kisebb tételek felbecslésére egyrészt támpont lehet, hogy egy kenyér ára Esztergomban 0,1 pondus volt (vö. 126. jz.) – ámbár a szolgáltatásoknál bizonyosan nagyobb kenyerekkel számolhatunk –, másrészt a pozsonyi piacon a nagyobb tyúkok (*alt huener*) darabjának ára 10–12 bécsi dénár (0,75–0,9 pondus) volt (1410: *Fejérpataky*: Szkv. 43–50.) Ily módon a két köből zabra mintegy 2,5–3 pondus marad.

¹²³ Valahányszor korszakunkban gabonát „mérnek” – beszolgáltatnak vagy eladnak –, sohasem a nagy vetőköblökről van szó, minthogy ezek mint edények nem is léteztek, hanem „cseber” nagyságrendű akókról (*acones*) a pannonhalmi birtokokon (1226, 1240: PRT I. 678, 790.) éppúgy, mint Bács megyében (1237: ÁUO VII. 29.) vagy Liptóban (1265: Századok 1908, 875.). A váradi

márkás (96 pondus) vámértékéből egy mérőkőből gabona még csak nem is 2, hanem inkább 3 pondus vámértéke következik. Eszerint Esztergomban még jó egyharmaddal magasabb lett volna a gabona ára, mint Csanádban vagy Somogyban. Vagy pedig elemzésünk nem áll meg?

Az ellenőrzésre van mód. A pozsonyi mérőnél alig valamivel nagyobb esztergomi *cubulus* (voltaképpen szintén „mérő”) a 16. század közepén 58,68 literes volt,¹²⁴ búzából tehát a jelzett fajsúly (100 l/77 kg) szerint 43,64 kg súlyt képviselt. Ez az egyik támpont – egyelőre munkahipotézis jelleggel, hiszen be is kell igazolódnia, hogy a mérték már a 13. században is ekkora volt. A másik támpont, hogy Esztergomban 1288 táján egy kenyér ára 1/2 friesachi dénár (0,1 pondus) volt, minthogy a káptalan az iparosokra ez összegben kivetett heti illeték fejében a pékektől egy kenyeret hajtott be.¹²⁵ A két támpontot a középkori Buda kenyérsütési szabályzata teszi használhatóvá. A kor 10 egységnyi búzából 7 egység liszt kiőrlésével számolt, ugyanakkor a városi tanács a pékek nyereségére a búza árának 1/5-ét, azaz 20 százalékát hagyta meg.¹²⁶ A kenyér Budán előírt 4 1/2 márkányi (1,1049 kg) normálsúlya¹²⁷ már kevesebb biztonsággal általánosítható, de mindenesetre megad egy nagyságrendet, mely nagyjából városi normát tükrözhet. Ha ezeket az arányokat az esztergomi viszonylatokra fordítjuk át, egy esztergomi mérőkőből búzából 30,548 kg liszt volt kiőrölhető, ebből pedig 27 budai méretű kenyér süthető; a kenyerek együttes árának (2,7 pondus) és a pékek 20 százalékos nyereségének (0,6 pondus) összegéből egy mérőkőből búza 3,3 pondus ára következik.

Az eredmény természetesen nem tekinthető egzaktan pontosnak, de legalább a nagyságrend szintjén máris három dolgot valószínűsít a legnagyobb mértékben immár a

---

püspök is csak a tizedgabona összefüggésében számolt *cum magna mensura*, az eladott gabonát *cum minori mensura* mérette ki (1291/94: Magyar Nyelv 22, 1926, 360.) A gabonamérő edény nagyságát Somogyban, Verőcén, Szlavóniában „négy tenyérnyinek” (*cubulus quatuor palmorum*) mondták (ÁUO II. 202.; XI. 120.; Fejér V/1,91.; Smičiklas III. 116.; IV. 374.), az esztergomi érsekség mértékét viszont „négy hüvelykstenyérrel” (*cubulus quatuor palmorum et duorum digitorum*) határozták meg (1279: MES II. 113.), mely szapu (*sapo*) néven Hont megyében és Nógrádban (1279: Fejér V/2, 591.; 1281: MES II. 160), sőt Turócsban és Liptóban is (1257: ÁUO II. 281.) használatos volt. Pontos meghatározása ma már természetesen lehetetlen, annyi azonban kimondható, hogy olyan edényekről van szó, amelyeknek oldalfala 31 és 45 cm körül volt (*Bogdán István*: Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig. Bp. 1978, 118–122.). Összehasonlításképpen: a pozsonyi mérő edényének magassága 37 cm (*Lederer* i. m. 146). A „mérők” többsége a 16–18. században 50 és 60 literes űrméret közt helyezkedik el (*Bogdán–Papp–Szabó* i. m. 60–62., 65. jz.) tulajdonképpen ezeknek vidékenként szokásszerűen kialakult – a helyi holdak nagyságától és vetőmagszükségletétől függő – szorzatai a nagyköblök vagy vetőköblök.

¹²⁴ *Bogdán–Papp–Szabó* i. m. (65. jz.), 60.

¹²⁵ „Item singule mansiones fabrorum, sutorum et aliorum operariorum . . . in quolibet sabbato dimidium friscaticum debent. Item pistores de de vico seu alibi quolibet sabbato unum panem dent.” MES II. 239.

¹²⁶ Az 1453. évi sütési szabályzat szerint 10 *wecht* búzából 4 *wecht* zsemleliszt és 3 kenyérliszt őrölköd ki, 3 pedig korpa és dara (*kleiben, gries*). A búza és az előírt zsemlek, kenyerek ára közti különbség (1800 és 2160 dénár) pontosan annyi, amit a szabályzat is előír: „noch pleibt in an pratt vnd semell vber schwss den. 360”, azaz 20 százalék. Budai Jogkönyv 443. art., *Mollay*, 203.

¹²⁷ Ezt a Budai Jogkönyv 145. art. írja elő. *Mollay*, 110. Az imént idézett sütési szabályzat valami okból sokkal kisebb, alig több mint fél kg-os (20 uncia = 0,61384 kg) cipószerű kenyere aligha vehető alapul. A 16. századból 2 vagy 3 fontos (0,982 – 1,473 kg) kenyérelőírások ismertek. *Lederer* i. m. (64. jz.), 136, 156.

számok erejével: (1) a 13. századi esztergomi mérőkőből azonos volt a 16. századival; (2) korábbi elemzésünk a „szekér gabona” tömegét illetően helytálló; (3) egy mérőkőből a búza ára Esztergomban 1280 körül valóban 3 pondus körül mozoghatott. Egyidejűleg nagyfokú valószínűség szintjén lepleződik le a káptalan – más téren is tetten érhető – jövedelemnyerési mohósága, hiszen eszerint egy szekér „gabona” vámértékéül nem valami középértéket, hanem a búza árát szabta meg. Ez viszont érthetővé teszi az ellenállást az új vámtétellel szemben nemcsak az 1284. évben, hanem a kedélyek tovább hullámszását, az említett megismételt vámmegtagadási mozgalmakat (1324) is.

E számok gazdaságtörténeti jelentősége akkor válik igazán érthetővé, ha összevetjük az árszintet a 15. század gabonáiraival, melyek három városban, három viszonylag jól adatolt évben a következőképpen alakultak.¹²⁸

	d é n á r [( ) = aFt]		
	búza	rozs	zab
Bártfa 1438/39 (1 aFt = 120 dénár)	25,33,38 (átl. 0,26)	18 (0,15)	8,9,10 (átl. 0,07)
Sopron 1438/39 (1 aFt = 200 bécsi dénár)	44,45 (átl. 0,22)	34 (0,17)	16,17 (0,08)
Pozsony 1456 (1 aFt = 210 bécsi dénár)	36–41 (átl. 0,18)	–	18–21 (átl. 0,09)

Minthogy anakronisztikus lenne az aranyforint értéket visszavetíteni egy korba, mely az aranyvalutát még nem ismerte, vagy éppen csak kezdte megismerni, a kései középkor árait kell közös ezüstalapra (1 pondus = 0,08333 Ft) hozni. Eszerint a búza ára a 15. század közepe táján 2,16 és 3,12 pondus, a zab ára 0,84 és 1,08 pondus érték között mozgott. (A búza Bártfán érhetően egy fokozattal drágább volt, mint Sopronban vagy Pozsonyban, míg a zab esetében a viszony fordított). Az árszint lényegében véve ugyanabban a térben mozog, mint amelyet a 13–14. század fordulója táján egyrészt Csanád és Somogy megyében, másrészt Esztergomban tapintottunk ki. Ez idő szerint alig van még egy mutató, mely a 13. század rapid városiasodását szemléletesebben fejezné ki, mint hogy a piaci kereslet robbanásszerű megemelkedése a gabona árát egy évszázad leforgása alatt egyetlen lendülettel a kései középkor szintjére emelte.¹²⁹

¹²⁸ Bártfa: *Fejérpatak*; Szkv. 399, 401, 483, 489, 494, 495. – Sopron: *Házi* II/3, 95, 96, 108. – Pozsony: *Kováts*, Áruforgalom, 187. – Az árfolyamok részben magukból a számadásokból elemezhetőek ki, részben l. *Kováts Ferenc*: Pénzérték viszonyok Pozsonyban 1435–60 közt. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 7 (1900), 433–457. A mértékek nagyságrendje azonos, minthogy a soproni mérő mindössze 5/8-al volt kisebb a pozsonyinál (*Lederer* i. m. 154.), Bártfán pedig „félkőből” (*cubulorum vel mediorum*, Szkv. 323.) számoltak, mely a Bártfán az 1519. évből fennmaradt 111 literes kőből (*Lederer* i. m. 141.) fele, 55–56 literes lehetett.

¹²⁹ Ezúttal csak utalni van módom arra, hogy a gabona vámtételének további emelkedése a 14. század folyamán a gabona piaci árának további – az 1370–1410-es évek elszórt adatai szerint még

Ez az érem egyik oldala. A másik oldalon az áll, hogy a jelek szerint ez a viharos kiugrás egyelőre csak a leginkább városiasodott körzetekre volt jellemző, egyebütt az agrárárak – a relatív emelkedés ellenére is – alacsonyabbak maradtak, sőt alighanem erőteljes regionális „árfeszültségek” jellemezték még a kort.

A 13. század közepe után a kor általában úgy számolt, hogy a gabona megnövekedett szemtartalma mellett egy kepe gabonából két köből mag csépelhető ki. Ez volt az agrártechnika 1200 után kibontakozó „forradalma” mellett a várható négyszeres terméshozam normája.¹³⁰ Csakhogy ezúttal nem az imént emlegetett mérőköböllel, hanem az annak általában kétszeresét kitevő vetőköböllel számolt a kor embere, mely a kialakuló kishold mintegy 110 literes vetőmagszükségletét tükrözte. Egy kepeből tehát a kor normája szerint 4 mérőköből vagy akó mennyisége volt várható – ami azt jelenti, hogy miközben a gabona árának három-négyszeres emelkedése 1250 és 1330 közt még a tizedmegváltás gyakorlatában is utat tört, e limitáció (kepénként maximum 2 pondus) és a piaci ár (mérőköblönként minimum 2 pondus) közt még négyszeres volt a különbség. Hihető ez?

A jelenség megértéséhez ide kell vonnunk a korszak egy sajátos ártörténeti fogalmát. Minthogy a naturálgazdaság kezdődő átalakulása egyelőre éppen nem jelentette a gazdaság burkának szétfeszítését, ugyanakkor az áru- és ingatlanforgalom igényei gyorsabban emelkedtek, mint a forgalomban levő vert pénz (vagy akár veretlen nyersezüst), a 13. században még széltében elterjedt egy sajátos „vegyes” (*partim in denariis, partim in estimatione*) fizetési mód. A pénz mellett leggyakrabban megnevezett posztó, élőállat, vagy ruházat, fegyverzet tulajdonképpen pénz helyett adott becsütárgy szerepét töltötte be.¹³¹ Előfordul ilyen szerepben termény is.¹³² A kor műszava, az *estimatio* (*condigna*) nem szigorúan vett „árat” fejezett ki, hanem a szokás által szentesített és – kivált agrárcikkek esetében – alacsonyra taksált becsértéket, mely azonban túlzottan sokkal vagy sokáig mégsem maradhatott a helyi árszint alatt. Erre éppen a gabona tizedmegváltásának áttekintése szolgáltat példát. Mármost az *estimatio* vagy megváltás összege és a piaci ár közt nemcsak a bornál mutatkozik négyszeres rés, ahol azt hajlamosak lennénk elsősorban a szállítási költségeivel magyarázni;¹³³ hanem az élő-

50–70 százalékos – emelkedését tükrözte, majd a jelek szerint a görbe 1430–1440 táján szállt vissza arra a szintre, mely 1300 körül tapintható ki.

¹³⁰ *Makkai*: Landwirtschaft, 38–40. E helyütt szintén csak utalok arra a máshol kifejtendő tényre, hogy a „várható terméshozam” ilyen kalkulációja a pannonhalmi apátság némely birtokain már az 1230–40-es években kimutatható, majd 1250 után folyamatosan igazolható a Dunántúlon, sőt az 1279. évben királyi rendeletben jelenik meg: tizedszedéskor a búza kepejéből ugyan csak egy köből veendő ki, azonban – „de singulis capeciis siliginis, ordeis et auene duo cubuli erogentur”. MES II. 113. A váradi káptalan statútumaiban: „pro una capecia duos cubulos, pro duabus quatuor . . . cum usuali mensura seu cubulo cellarii nostri”. *Bunyitay* i. m. 47.

¹³¹ A forráshelyek tömegét állította össze *Hóman*: Pénztörténet, 276–279.

¹³² Pl. 1244: „pro sex marcis, pro duabus degetes, alias in denariis”. HO V. 19.

¹³³ A bor az egyedüli árucikk, melynek helyi megváltási ára 1230 és 1330 közt lényegesen nem emelkedett – érthetően, minthogy a bor már a 13. század elején számottevő forgalmú piaci cikk volt. A „csöborádó” 1237. évi megváltási összegéből következően („de singulis chybrionibus dimidius fertio persolvatur”, ÁUO VII. 31.), minthogy öt köblös akóval szedték („quelibet aco continet quinque cubulos Syrmieneses”), egy borköből értéke már akkor 1,2 pondus volt. Az 1328. évi Zágráb egyházmegyei rendezéskor (Fejér, VIII/3, 328.) a tizedbor megváltási összegét köblönként 6 báni

állatnál is. Az ökörnek már Szent László dekrétumában (III, 29) meghatározott alacsony 1 fertós (1/4 márka) becsértéke szolgáltatás kiszabásánál vagy kártérítéskor még a 13. század második felében is fel-felbukkan hol Gömör megyében, hol Baranyában,¹³⁴ miközben az ökör piaci ára, mint láttuk, még Somogyban is konstans módon (1239, 1336) 1/2 márkának látszik, az esztergomi piacon és a vámkezelésnél pedig már 1 márka magasságot mutat. Valószínű, hogy a gabonával azonos hatalmas árrés közös töről fakad: a városiasodás kiemelkedő zónái és az áruforgalom viszonylag még keskeny (de gyorsan mélyülő) csatornái mentén az árak feltűnően magasra szöktek, miközben az ország hatalmas térségeiben az ármozgás vontatottabban haladt előre. Az árutermelés rendje „egyenletlenül” tört utat magának a naturálgazdaság közegeiben.

Ehhez hasonló egyenlenségek megannyi síkon jellemzik azt a gyors ütemű strukturális átalakulást, mely 1200 és 1350 közt – a „hosszú tizenharmadik század” folyamán – a regionális változatok ellenére is megteremtette a feudalizmus új modelljét Magyarországon. Érthető, hogy a vámügy a kiugró szinthez és értékekhez igazodott. A gabona vámjának ötszörös emelkedésében mindenestre szemléletesen tükröződik a korszak gazdasági dinamikája.

---

dénárban (1,5 pondus) rögzítették, de pl. az 1334. évben a Siklós vidéki Máriagyűdön (Baranya m.) egy borköblre csak 0,75 pondust számítottak („pro redemptione vini de Gyud pro 1116 cubulis habuimus 18 marcas minus 48 banalibus”, MV I/1, 291.). Számolnunk kell természetesen a borköblök vagy „vedrek” (*ydria*) 8 és 13 liter közt változó nagyságával is. Ha középértéknek 1–1,2 pondust veszünk, ez negyedrésze annak a 4,8 pondusra becsülhető piaci árnak, mely az 50 köblös kereskedelmi hordó 5 márkás árából és esztergomi vámértékéből (vö. 40. jz.) következik.

¹³⁴ 1273 Kőv. (Gömör m.) szolgáltatás kiszabásánál: „unum pecudem pascualem valentem unum fertonem”. ÁUO IV. 32. – 1294 Baranya megyei kártérítés meghatározásánál: „pro pecude quadam dabit unum fertonem”. ÁUO X. 164. – A helyi *estimatio* normája szerint a „bos tenuis” értéke egy „jó sertés” értékébe, 1 fertóba számított a Tolna megyei Kazsakon (1270), a Szepességben (1279) és Turóc, Liptó területén (1257, 1265) egyaránt. RMA 520.; Fejér V/2, 598.; ÁUO II. 280. és Századok 1909, 878.

Rövidítve idézett oklevéltárak

- AO = Anjoukori okmánytár. Szerk. *Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula*. Bp. 1878–1920
- ÁUO = Árpád-kori új okmánytár. Szerk. *Wenzel Gusztáv*. Bp. 1860–1874.
- Fejér = Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera *Georgii Fejér*. Budae 1829–1844.
- Fejérpataky*: Szkv. = Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Közli *Fejérpataky László*. Bp. 1885.
- Házi = *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története. Sopron 1921–1943.
- HO = Hazai okmánytár. Szerk. *Nagy Imre, Paur Iván* stb. Győr–Bp. 1865–1891.
- MES = Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Ed. *Ferdinandus Knauz, Lodovicus Crescens Dedek, Strigonii* 1874–1924.
- Mon. Bp. = Monumenta diplomatica civitatis Budapest. Szerk. *Gárdonyi Albert*. Bp. 1936.
- Mon.Zagr. = Monumenta historica lib. reg. civitatis Zagrabiae. Ed. *Ioannes Bapt. Tkalčić*. Zagrabiae 1889–1932.
- MV = Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. I/1. Bp. 1885.
- PRT = A pannonhalmi Szent Benedek rend története. Szerk. *Erdélyi László, Sörös Pongrác*. Bp. 1902–1916.
- Reg.Arp. = Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Red. *Emericus Szentpétery*. Bp. 1923.
- RMA = Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. Ed. *Stephanus Ladislaus Endlicher*. Sangalli 1849.
- Smičiklas = Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. Red. *T. Smičiklas*. Zagrabiae 1904–34.
- Sopron = Sopron vármegye története. Oklevéltár. Szerk. *Nagy Imre*. Sopron 1889–1891.
- Sztáray = A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. Szerk. *Nagy Gyula*. Bp. 1887–1889.
- UBB = Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete. II. Bearb. von *Irmtraut Lindeck-Pozza*. Graz–Köln 1965.
- Veszpr.Reg. = Veszprémi regeszták. 1301–1387. Szerk. *Kumorovitz L. Bernát*. Bp. 1953.
- Zichy = A zichi és vásonkeői gróf Zichy család okmánytára. Szerk. *Nagy Imre, Nagy Iván*. Bp. 1871–1931.
- ZW = Urkundenbuch zur Geschichte der deutschen in Siebenbürgen. I. Von *Franz Zimmermann, Carl Werner*. Hermannstadt 1892.
- Zsigmondkori Oklevéltár. I. 1387–1399. Szerk. *Mályusz Elemér*. Bp. 1951.